

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

30. Yıl Özel Sayısı Eylül / September 2022 • 173-200

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: 10.30627/cuilah.1158936

GELENEK AKTARIMI: ATALAR DİNİ (MISIR KÜLTÜRÜ, HZ. MUSA VE İSRAİLOĞULLARI ÖRNEĞİ)

Tradition Transfer: Ancestors Religion (Egyptian Culture, Example of Prophet Moses and Children of Israel)

Ertuğrul DÖNER

Dr. Öğr. Üyesi., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Adana, Türkiye

Assist. Prof., Çukurova University, Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Sciences, Adana, Turkey

ertugrudoner@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0002-5657-9627>

Savaş MENTEŞ

Öğretmen, Millî Eğitim Bakanlığı

Teacher, Ministry of Education

SavasMENTES99@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9293-5505>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 07.08.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 27.09.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.09.2022

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ertuğrul Döner-Savaş Menteş)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

GELENEK AKTARIMI: ATALAR DİNİ (MISIR KÜLTÜRÜ, HZ. MUSA VE İSRAİLOĞULLARI ÖRNEĞİ)

Tradition Transfer: Ancestors Religion (Egyptian Culture, Example of Prophet Moses and Children of Israel)

Öz

İnsanoğlu, tarih boyunca içerisinde yaşadığı toplumun geleneğinden az veya çok etkilenmiştir. Kendisinden etkilenilen gelenek ise gücünü, bir toplumun onayını alması yoluyla uzun yıllar içerisinde meydana getirilen bir sistem olmasına borçludur denebilir. Geleneğin en önemli özelliklerinden biri onun toplum tarafından sıkı sıkıya korunarak yeni nesillere/insanlara aktarılma çabasının öznesi olmasıdır. Keza insanoğlu kendisini, atalarından devraldığı geleneği sonraki nesillere/insanlara aktarmakla mesul addetme eğilimine sahiptir. Bu bağlamda bir toplumun önceki nesillerden/insanlardan kendilerine tevarüs eden gelenek sistemlerinde yer alan dini unsurların bütünü atalar dini olarak ifade edebiliriz. Ancak atalar dini ifadesini sadece kan, soy, ırk vb. bağları bulunan kişilerden intikal eden gelenek kalıpları gibi bir anlam alanıyla sınırlı tutmak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Zira bir toplum kendi öz atalarından miras kalan geleneği benimseyebileceği gibi, başka toplumların gelenek sistemindeki unsurları da kabul ederek gelenekleştirebilir. Bu bağlamda çalışmamızda yer alan atalar dini ifadelendirmesiyle kan, soy, ırk vb. bağları bulunmasa dahi, kendisinden etkilenilen toplumun atalarından tevarüs etmiş olan gelenek sistemi kastedilmektedir. Nitekim İsrailoğulları'nın, Mısır toplumunun atalar dininden etkilenmeleri buna bir örneklik teşkil etmektedir. Bu minvalde çalışmamız da Mısır'ın atalar inancını izah etme ve İsrailoğulları'nın, bölgenin hâkim gelenek sisteminden etkilenmelerinin mahiyetini gerekçeleriyle beraber ele alma amacı taşımaktadır. Ayrıca bu araştırma, geleneğin insan üzerindeki baskın gücünü de göstermesi açısından önemli birtakım veriler sunacaktır. Hemen belirtmemiz gerekir ki bu çalışma multidisipliner bir yapı arz etmekle beraber esasında bir tefsir çalışmasıdır. Zira vuzuha kavuşturmayı amaçladığımız Mısır'ın atalar dini ve İsrailoğulları'na etkisi, Yûnus sûresi 78. âyette zikredilen Firavun ve halkının, atalarından görüp öğrenmiş oldukları dinin mahiyetini ortaya koyma gayesiyle ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atalar Dini, Mısır, Hz. Musa, İsrailoğulları, Yahudilik.

Abstract

Throughout history, human beings have been more or less influenced by the tradition of the society in which they live. It can be said that the power of tradition is due to the fact that it is a system created over many years through the approval of a society. One of the most important features of the tradition is that it is the subject of the effort of transferring it to new generations/people by being strictly protected by the society. Likewise, human beings have a tendency to consider themselves responsible for transferring the tradition inherited from their ancestors to the next generations/people. In this context, we can express the tradition system of a society inherited from previous generations/people as the ancestors religion. However, it would not be the right approach to limit the expression of ancestors religion to a meaning area such as tradition patterns inherited from people with blood, lineage, race and similar ties. Because a society can adopt the tradition inherited from its own ancestors, as well as accept the elements in the tradition system of other societies. In this context, the expression of ancestors religion in our study refers to the tradition system inherited from the ancestors of the society affected by oneself, even if they do not have blood, lineage, race or similar ties. As a matter of fact, the fact that the Israelites were influenced by the ancestors religion of the Egyptian society is an example of this. In this manner, our study aims to explain the belief in the ancestors of Egypt and to deal with the nature of the Israelites' being influenced by the dominant tradition system of the region, with reasons. In addition, this research will provide some important data in terms of showing the dominant power of tradition on people. It should be noted that although this study has a multidisciplinary structure, it is essentially a study of tafsir. The ancestors religion of Egypt and its effect on the Children of Israel, which we aim to clarify, will be discussed with the aim of revealing the nature of the religion that the Pharaoh and his people had seen and learned from their ancestors, as described in the 78th verse of Surah Yunus.

Keywords: Ancestors Religion, Egypt, Moses, Israelites, Judaism.

GİRİŞ

Kültür, bir toplumun yaşam tarzının tamamını kapsayan; ahlak, bilim, sanat, alışkanlık gibi öğeleri içerisinde barındıran önemli bir kavramdır. Kültürün anlam alanı oldukça geniştir ve din ile de ilişkili görünmektedir. Zira kültür ve din birbirini etkileyen iki unsur olarak kabul edilmektedir.¹ Din ile ilişkisi bulunan kültürün gelenek kavramı ile de bağı mevcuttur. Bu bağlamda bir toplumun kendisine tevarüs eden düşünce, ideoloji, davranış kalıpları gibi unsurları gelenek kavramı ile ifade edilmektedir.² Bu ifadeler din, gelenek ve kültür arasında bir bağlantının olduğunu göstermektedir. Kültür, bir toplumun hayata yönelik yaklaşımını gösterirken, bunun bir sonraki nesildeki karşılığı gelenek olmaktadır. Din ise her iki kavram içerisinde bir unsurdur ve birbirlerini etkilemektedirler.

Kültürün içerisinde bulunan etmenler, ona yaşatan toplum tarafından zamanla bazı değişikliklere maruz kalarak farklılaşabilmekte, kültür insanı, insan da kültürü şekillendirebilmektedir. Kültürün en önemli özelliklerinden biri de, içerisinde bulunduğu toplumun önemli bir kesiminin onu sahiplenerek yeni nesillere aktarma çabasıdır. Zira insanoğlu kendisini, atalarından devraldığı kültürü sonraki nesillere aktarmakla sorumlu addetme eğilimine sahiptir. Sözü edilen eğilimin en bariz örneklerini dini alanda görmek mümkündür. Bu minvalde atalardan tevarüs eden din ve kültür toplum nezdinde muteber sayılmakta; atalar, hak üzere oldukları teziyle yeni nesillerin inanç sistemini şekillendirmektedirler. Yeni neslin inanç ve kültür sisteminin geçmiş nesillerin zihin yapısıyla doğrulması sonucunda, birçok toplumda görüldüğü üzere *atalar dini* ortaya çıkmaktadır. Burada atalar dini ifadelendirmesiyle kastettiğimiz durumun, ne Yahudiler'in ataları Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakub'un yaşadıkları "atalar dönemi"yle,³ ne onların dinin başlangıcı olarak kabul ettikleri ataları İbrahim'in tanrı ile ahit yapması ve on iki atanın soyundan gelen İsrailoğulları ile devam eden bu sürece karşılık kavramlaştırdıkları "atalar dini"yle,⁴ ne de atalara tapmayı, onları tazim etmeyi ifade eden ve Herbert Spencer tarafından adlandırılan "atalar kültü"yle⁵ tam manada bir ilişkisi vardır. Yaptığımız bu çalışmada "atalar dini" ifadesinin kapsamını, içerisinde bulunan toplumun geçmiş nesillerinden - din, dil, ırk vb. ilişkileri bulunmasa dahi- tevarüs etmiş olan inanç sistemi olarak ifade edebiliriz. Bu bağlamda atalar kelimesi de yalnızca kan, soy, ırk vb. bağı bulunan kimselerle sınırlı kalmamakta, içerisinde yaşanan ve kendisinden etkilenilen her tür toplumu da içerisine almaktadır.

Kur'ân'ı Kerîm'de birçok defa zikredilen *atalar* kelimesi; anlam alanı göz önünde bulundurulduğunda; olumlu, olumsuz ve nötr olarak ifade edilebilecek üç sınıfa ayrılır. Olumlu atalar ifadesiyle Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İshak ve Hz. Yakub peygamberler⁶ kastedilirken,⁷ olumsuz atalar ifadesinin karşılığı ise İslam'ın kabul etmediği inanca sahip ataların dini inanç sistemleridir.⁸ Nötr atalar kavramı ise olumlu ve olumsuz addedilmesini gerektirecek bir durumun ortada bulunmadığı ayetleri kapsamaktadır.⁹ Çalışmamızda özellikle merkeze aldığımız atalar dini sınıfı, olumsuz olarak nitelendirdiğimiz atalar inancıdır.

İslam, Cahiliye Arap toplumunun bazı geleneklerini reddetmiş; kimi geleneklerini ise bazen ibkâ bazen ıslah ederek devam ettirmiş, bazen de ilgâ ederek tamamen ortadan

¹ Tanrıverdi, Hasan, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt: 8, sayı: 3, 2018, s. 595.

² Güler, İlhami, "Tarih ve 'Tarih-Dışı' Arasında Gelenek", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 2, 2005, s. 45.

³ Sherbok, Dan Cohn, *Judaism History, Belief and Practice*, Routledge Press, London 2003, s. 537.

⁴ Çınar, Aynur, "Yahudi Geleneğinde On İki Ata: İsrail'in Oğulları", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, sayı: 16, s. 141.

⁵ Çınar, "Yahudi Geleneğinde On İki Ata: İsrail'in Oğulları", s. 140.

⁶ Bakara 2/133; Yûsuf 12/6, 38.

⁷ Burada atalar ifadesi ile kast olunan ataların din ve inanç sistemleridir.

⁸ Bakara 2/170; Mâide 5/104; En'âm 6/148; A'râf 7/28, 70, 173; Yûnus 10/78; Hûd 11/62, 87, 109; Yûsuf 12/40; Nahl 16/35; Kehf 18/5; Enbiyâ 21/53, 54; Furkân 25/18; Şuarâ 26/74, 76; Kasas 28/36; Lokmân 31/21; Sâffât 37/69; Zuhrûf 43/22-24; Necm 53/23. Ayrıca bkz. Tümer, Günay, "Âbâ", *DİA*, İstanbul 1998, V, 5.

⁹ Bakara 2/200; En'âm 6/91; A'râf 7/95; Enbiyâ 21/44; Mü'minûn 23/24, 68, 83; Şuarâ 26/26; Neml 27/67, 68; Sâffât 37/17, 126; Zuhrûf 43/29; Duhân 44/8, 36; Câsiye 45/25; Vâkıa 56/48.

kaldırmıştır. Kur'ân-ı Kerim, merkezinde tevhid ilkesinin bulunduğu bir kitaptır. Kur'ân, Allah'ın var olduğunu ifade eden birçok ayetin¹⁰ yanı sıra, onun bir olduğunu vurgulayan ayetleri¹¹ de ihtiva etmektedir. Kur'ân'ın, Allah'ın bir olduğuna yaptığı vurgunun temelinde, Cahiliye Arap toplumunun tanrı tasavvuru yatmaktadır. Cahiliye Arapları, Allah kelimesine çok da yabancı bir toplum değildir. Onlar, Allah'ı; yeri ve göğü yaratan,¹² gökten yağmur indirerek ölü toprağa can veren¹³ bir tanrı olarak tanımaktaydılar. Onların, Hz. Muhammed'in dilinden duydukları Allah kelimesine karşı takındıkları olumsuz tutumun sebebi, onun daha önce duymadıkları bir tanrı olması değil; aksine kendilerine atalarından tevarüs etmiş olan ve birçok tanrı arasından bir tanrı olarak kabul ettikleri Allah'ın, tek ve yegâne tanrıya karşılık kullanılır hale gelmesidir.¹⁴ Bu bağlamda Hz. Muhammed'e ve İslam'a karşı takınılan olumsuz tavrın arka planındaki unsurlardan birinin, Cahiliye Araplarının, atalarından kendilerine miras kalan dini sistemleri olduğu söylenebilir. Zira müşriklere, Allah'ın indirmiş olduğu dine uymaları gerektiği beyan edildiğinde onların cevapları "Hayır! Atalarımızdan öğrendiklerimiz bize yeter; biz onlara uyarız."¹⁵ şeklinde olmuştur. Bu ve benzeri birçok ayet,¹⁶ tarih boyunca ataların, kendilerinden sonra gelen nesil üzerindeki etkilerini göstermesi açısından oldukça önemli bir örneklem teşkil etmektedir.

Atalar kavramının Kur'ân merkezinde üç grupta sınıflandırılabilirliğine değinmiştik. Bunlardan olumsuz olarak zikrettiğimiz atalar, yukarıda değindiğimiz Cahiliye Arap toplumuyla sınırlı değildir. Zira "Firavun'un ileri gelen adamları ise şöyle dediler: "Sen bizi atalarımızdan görüp öğrendiğimiz dinden vazgeçirmek ve sonunda bu memleketin yönetimini kardeşinle birlikte ele geçirmek için mi çıktın karşımıza?! Şunu iyi bilin ki biz ikinize de asla inanmayacağız."¹⁷ âyetinde Hz. Musa ve Firavun arasında yaşanan gerilimin, Hz. Muhammed ve Cahiliye Arapları arasında yaşanan durumla benzerlik gösterdiği görülmektedir. Buradan hareketle insanoğlunun tarih boyunca -bilerek veya bilmeyerek- atalarına belli seviyelerde de olsa bağlılık gösterdikleri söylenebilir.

Bu minvalde ataların, dinî bağlamda insanlık üzerindeki etkilerini görebilme amacı taşıyan çalışmamızda Mısır'ın dini yapısının mahiyetini ve Hz. Yusuf döneminde Mısır'a yerleşen, Hz. Musa tarafından Firavun'un esaretinden kurtarılan İsrailoğulları'nın bölgedeki halkın inanç yapısından etkilenme durumlarını ortaya koymaya çalışacağız.

Hz. Musa döneminde Mısır'ın inanç yapısının mahiyetini ve İsrailoğulları'nı etkileme durumunun neliğini ortaya koyabilmek için öncelikle İsrailoğulları'nın Mısır'a yerleşme süreçleri izah edilmelidir. Daha sonra Hz. Musa'nın Mısır'da yaşamış olduğu düşünülen yıllar ele alınacaktır. Hz. Musa'nın Mısır'da bulunduğu tarihlerin bizlere o dönemdeki atalar inancını göstermede önemli bir yere sahip olacağı ve bölgenin, İsrailoğulları'nın inanç sistemine etkisini daha net anlamamıza imkân sağlayacağı kanaatini taşımaktayız.

1. İSRAİLOĞULLARI'NIN HZ. YUSUF DÖNEMİNDE MISIR'A YERLEŞME SÜRECİ

Keldânî topraklarında yer alan Ur şehrinde¹⁸ putperest bir babanın üç oğlundan biri olan Hz. İbrahim'den başlayarak, özellikle Hz. Yusuf dönemini merkeze alarak aktarmak İsrailoğulları'nın Mısır'a yerleşme sürecine dair genel bir bakış açısı oluşturacaktır. Hz.

¹⁰ Tegâbun 64/2; Mülk 67/19; A'lâ 87/2, 4.

¹¹ Bakara 2/163, 165, 255; Âl-i İmrân 3/2, 6, 18; Nisâ 4/48, 116; Mâide 5/17, 72-73; En'âm 6/22-24.

¹² Lokmân 31/25; Zümer 39/38; Zuhrûf 43/9.

¹³ Ankebût 29/63.

¹⁴ İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar, Pınar Yayınları, İstanbul 2019, s. 151-158.

¹⁵ Mâide 5/104.

¹⁶ Bakara 2/170; Mâide 5/104; En'âm 6/148; A'râf 7/28, 70, 173; Yûnus 10/78; Hûd 11/62, 87, 109; Yûsuf 12/40; Nahl 16/35; Kehf 18/5; Enbiyâ 21/53, 54; Furkân 25/18; Şuarâ 26/74, 76; Kasas 28/36; Lokmân 31/21; Sâffât 37/69; Zuhrûf 43/22-24; Necm 53/23.

¹⁷ Yûnus 10/78.

¹⁸ Ur, Güney Irak'ta yer alan Zi Kar'daki Tel el-Mukayyer bölgesinde bulunan antik Mezopotamya'ya ait önemli bir Sümer şehir devletidir. Bkz. Samuel Noah Kramer, *The Sumerians, Their History, Culture, and Character*. University of Chicago Press, 1963, s. 28.

İbrahim'in babası Kur'an'da Âzer¹⁹ adıyla zikredilirken, Tevrat'ta ve diğer Yahudi kaynaklarında Terah²⁰ olarak geçmektedir.²¹ Âzer, putlara tapan biridir²² ve babasının bu tutumu Hz. İbrahim tarafından onaylanmamaktadır.²³ Bu durum Âzer'in, oğlu İbrahim'e karşı sert bir tavır takınmasına sebep olmuştur.²⁴ Hz. İbrahim ve Âzer arasında yaşanan bu olaya bölge halkı da dâhil olmuş ve Ur kenti Hz. İbrahim için güvenli bir yer olmaktan çıkmıştır.²⁵ Bu sebeple Hz. İbrahim, eşi, akrabalarından bazıları, hayvan sürüleri ve mallarıyla beraber burayı terk ederek Kenan²⁶ adı verilen bölgeye doğru yola çıkmışlardır. Tevrat'a göre ise Hz. İbrahim, ailesiyle beraber Ur'dan Harran bölgesine daha sonra da Kenan'a gitmiştir.²⁷ Kenan halkı, Hz. İbrahim ve onunla beraber gelenleri; karşıdan, Fırat ve Dicle arasından gelen anlamında İbrî (İbrânî) diye adlandırmışlardır.²⁸ Hz. İbrahim'in İshak, İshak'ın da İsrail diye anılacak olan Yakub isimli bir oğlu dünyaya gelmiştir. Hz. Yakub, aralarında Hz. Yusuf'un da bulunduğu on iki erkek evlada sahiptir. Bu çocuklardan Hz. Yusuf ve kardeşleri arasında geçen olaylar İsrailoğulları'nın Mısır'a yerleşmelerinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu olaylar hem Tevrat'ta hem de Kur'an'da aralarında bazı farklılıklar bulunmakla beraber benzer bir içeriğe sahiptir.²⁹ Bu içerik özetle şöyledir: Hz. Yusuf, kardeşleri tarafından kıskanılmaktadır. Kardeşleri Hz. Yusuf'u bir kuyuya atmış ve Mısır'a giden bir kafile onu bulmuş ve yanlarına almışlardır. Hz. Yusuf'u Mısır'a götüren bu kafile, onu belli bir ücret karşılığında satmış ve bu durum Yusuf'la birlikte İsrailoğulları'nın Mısır'da sürecekleri yaşamlarının başlangıcı olmuştur.³⁰ Hz. Yusuf'un Mısır'a getirilişi, Hiksoslar'ın bölgeye hâkim oldukları XV. Hanedan dönemine denk gelmektedir. Hiksoslar'ın Mısır'da M.Ö. 1800-1550 yılları arasında yaşamış oldukları düşünülmektedir.³¹

2. HZ. MUSA'NIN MISIR'DAKİ YAŞADIĞI DÖNEMİN TARİHLENDİRİLMESİ

Bu çalışmamız, Mısır'ın tarih boyunca süregelen inanç yapısının genel bir resmini çizmekten ziyade, Mısır'ın Hz. Musa dönemindeki inanç yapısını ortaya koyma ve bu inanç yapısının İsrailoğullarını ne derece etkisi altına aldığını belirleme gayreti üzerine kaleme alınmıştır.

Mısır; Erken Krallık Dönemi (M.Ö. 3000-2700), Eski Krallık Dönemi (M.Ö. 2700-2200), Ara Dönem (M.Ö. 2200-2100), Orta Krallık Dönemi (MÖ 2.050-MÖ 1.650), II. Ara Dönem (M.Ö. 1750-1600), Yeni Krallık Dönemi (M.Ö. 1600-1100), III. Ara Dönem (M.Ö. 1100-710) ve Geç Dönem (M.Ö. 710-330) olarak sekiz döneme ayrılmıştır.³² Hz. Musa'nın yaşadığı dönemdeki Mısır'ın dini yapısını ortaya çıkarmanın ön koşulu olarak onun yaşadığı tarihleri netleştirmek gerekmektedir. Rabbânî Yahudilik Hz. Musa'nın M.Ö. 1391-1271, tarihçi Hieronymus M.Ö. 1592, James Ussher ise M.Ö. 1571 yıllarında yaşadığını iddia etmektedir. Hz. Musa'nın yaşadığı döneme dair diğer bir bilgi de İsrailoğulları'nın Hz. Musa önderliğinde Mısır'dan çıkışlarının M.Ö. 1225'te

¹⁹ En'âm 6/74.

²⁰ Tekvin 11/26.

²¹ Tümer, Günay, "Âzer", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 316.

²² En'âm 6/74; Meryem 19/42, 48-49.

²³ Meryem 19/42.

²⁴ Meryem 19/46.

²⁵ Hz. İbrahim, yalnızca ifade ettiğimiz sözleri söylemekle yetinmemiş aynı zamanda Enbiyâ Sûresi 57-70. ayetlerde zikredilen put kırma hadisesini de gerçekleştirmiş, bu ve benzeri durumlar Hz. İbrahim ve yaşadığı toplum arasında gerginliklere sebep olmuştur.

²⁶ Kenan, M.Ö. 2. yüzyılın sonlarında, Eski Yakın Doğu'da Sami dili konuşan medeniyetlerin varlıklarını sürdürdüğü tarihî bölgedir. Kenan, Tanah'ın bütününde yer alır ve Filistin olarak bilenen bölgeye karşılık gelmektedir. "Canaan", *Oxford Dictionary of English*, Oxford Dictionary Press, 2014.

²⁷ Tekvin 11/26-27, 31-32.

²⁸ Gaer, Joseph, "Yahudilik: Birçok Peygamberin Dini", çev. Osman Zahid Çiftçi, *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2014, sayı: 1, s. 250; Küçük, Abdurrahman v.dğr, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s. 253.

²⁹ Ünlü, Kerim Şükrü, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'da Yusuf Kıssası*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2015, s. 52; Boz, Halit, "Kur'an ve Tevrat'ta Hz. Yusuf", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, sayı: 14, s. 295-316.

³⁰ Yûsuf 12/4, 11-14, 19-22; Tekvin 37/2-4, 12-17, 25-29; Tekvin 39/1-5.

³¹ Harman, Ömer Faruk, "Yûsuf", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 2.

³² Çiçek, Emrullah, *Eskiçağ'da Mısır*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2014, s. 16-44.

olma ihtimalidir.³³ Bazı kaynaklar Hz. Musa'nın M.Ö. 1392-1272 yılları arasında 120 yıl yaşadığını kaydetmektedir.³⁴ Sigmund Freud (ö. 1939) ve Joseph Campbell (ö. 1987) gibi bazı ilim adamları, Kitab-ı Mukaddes'in Musa'sının Mısır sarayında yetiştirilen bir İbrani değil, tektanrıcılığı ikame etmek adına dini bir devrime öncülük eden Mısırlı bir rahip olduğunu iddia etmişlerdir. Bu bağlamda, bölgede tek tanrılı bir inanç düzeni kurmaya çalışan Firavun Akheneton (M.Ö. 1353-1336) ile Hz. Musa arasında bir ilişki olabileceğini söyleyen kişiler de söz konusudur.³⁵ Buraya kadar ele aldığımız tarihler, Hz. Musa'nın doğum ve ölüm yıllarının net olarak elimizde mevcut olmadığını göstermektedir. Ancak bu bilgiler, Hz. Musa'nın M.Ö. 1600-1100 yılları aralığında yani yeni krallık döneminde yaşadığına işaret etmektedir. Bu çerçevede, Hz. Musa dönemi Mısır inanç yapısı ve İsrailoğullarına etkisini ele alırken merkezde bulunduracağımız tarihler M.Ö. 1600-1100 aralığındaki yıllar olacaktır.

3. MISIR ATALAR DİNİNE BAĞLILIĞIN KÖKENİ: HZ. YUSUF, EFRAYİM VE MENAŞŞE

İsrailoğulları, Hz. Yakub'un on iki oğlunun oluşturduğu boylardan meydana gelmektedir. Bu boylardan en kalabalık olanlar, Hz. Yusuf'un soyundan gelen Efrayim ve Menaşşe, diğerleri ise Hz. Yakub'un diğer on bir oğlunun soyundan gelenlerdir.³⁶ Hz. Yusuf, Mısır'da yaşadığı zulüm ve haksızlıklardan sonra üst düzey bir göreve getirilmiş;³⁷ ancak kardeşlerinin Hz. Yusuf'u bulana kadar, bu görevde kaç yıl geçirmiş olduğu bilinmemektedir. Bu süreçte Hz. Yusuf Mısır'lı bir kadınla³⁸ evlenmiş ve onların çocukları Efrayim ve Menaşşe Mısır kültür ve inanç sistemiyle iç içe bir hayat sürmüşlerdir. İsrailoğulları'nın en kalabalık soylarından birini oluşturan Efrayim'in bölgenin atalar dininden etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu etkinin yalnızca Efrayimoğulları üzerinde olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Zira Hz. Yusuf'un kardeşleri de sonradan buraya gelmiş ve onların soyundan olanlar da uzun yıllar burada ikamet etmişlerdir.

Kur'ân'da, Mısır inanç sisteminde önemli bir yeri olan buzağıya tapınmanın Mısır'dan çıkış sonrasında İsrailoğulları arasında tekrardan ortaya çıkmasına müsebbip gösterilen Sâmirî, kelime bazında Yûsufî/Efrayimli anlamına gelecek bir muhtevayı içerisinde barındırıyor görünmektedir. Zira Tanah, Sâmirîler ve altın buzağı ile Efrayim kabilesi arasında ilişki olduğunu gösteren bilgiler sunmaktadır. Tanah'ta yer alan ifadeler, Efrayimoğullarının yaşadığı bölgenin³⁹ Samiriye olarak isimlendirilmeye başladığını belirtmektedir.⁴⁰ Zikredilen bu bölgenin altın buzağıyla beraber anılması oldukça dikkat çekicidir. Bu minvalde Sâmirîlerin, Kur'ân'da zikri geçen ve buzağı heykelini yapan Sâmirî'nin devamı olduğu düşünülmektedir.⁴¹ Zira Hoşea Kitabı'nda geçen "Samiriye'nin altın buzağısı" ifadesi bu duruma ışık tutar mahiyettedir. Efrayimoğulları'nın yerleştiği ve ikiye bölünmüş olan İsrailoğulları'ndan kuzeyde kalan bölümün içerisinde yer alan ve Samiriye olarak isimlendirilen bölgede peygamberlik yapmış olan Hoşea'nın "Ey Samiriye, atın buzağı putunuzu, öfkem alevleniyor size karşı! Hiç mi temiz olamayacaksınız? Çünkü bu İsrail'in işidir. O, buzağıyı bir usta yaptı, Tanrı değildir o. Samiriye'nin buzağı putu parçalanacak."⁴² ve Efrayim yani Sâmirîye bölgesindeki halk için

³³ Harman, Ömer Faruk, "Firavun", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 119.

³⁴ <https://www.encyclopedia.com/people/philosophy-and-religion/judaism-biographies/moses> (3 Mayıs 2022 15.26.)

³⁵ <https://www.worldhistory.org/Moses/> (3 Mayıs 2022 15.49.)

³⁶ Bkz. Yeşu 12, 13, 16-19. Bölümler. Usta, Ahmet, "Ali Reşad'ın Tarih-i Kadiminde İbraniler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı: 14-15, s. 139.

³⁷ Hoffmeier, James K., *Israel in Egypt The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, Oxford University Press, New York 1996, s. 93-95.

³⁸ Hz. Yusuf'un Mısır'lı eşinin adı Asenat olarak zikredilmektedir. Bkz. Tekvin 41/45, 50; 46/20; Hoffmeier, *Israel in Egypt The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, s. 85.

³⁹ Efrayim kabilesi, günümüz İsrail'in ortasına yerleştirilmiştir. Bkz. Yeşu 16/1-10.

⁴⁰ Meral, Yasin, "Senin Derdin Neydi ey Sâmirî? (20/Tâ-hâ:95)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, cilt: 58, sayı: 2, s. 187-188. Ayrıca geleneksel Yahudi anlatımı, Sâmirîlerin, Asur sürgünü sonrası Babil'den gelen halklarla karışmış olup, gerçek İsrailoğulları olmadıkları düşüncesine sahiptirler. Bkz. Meral, "Senin Derdin Neydi ey Sâmirî? (20/Tâ-hâ:95)", s. 187-188; Sezer, *Sâmiriler ve Sâmirilik*, ss. 6-7.

⁴¹ Meral, "Senin Derdin Neydi ey Sâmirî? (20/Tâ-hâ:95)", s. 190.

⁴² Hoşea 8/5-6.

kullanılan “Şimdi günah üstüne günah işliyorlar, gümüşlerinden dökme putlar, akıllıca tasarlanmış putlar yapıyorlar, hepsi de usta işi. Bu insanlar hakkında, “İnsan kurban edenler buzağları öpüyor!” diye konuşuluyor.”⁴³ ifadeleri, Sâmîrîye ve buzağıya tapınma arasındaki ilişkiyi göstermektedir.⁴⁴

Kuzey İsrail krallığında, Efrayimoğulları'nın yerleşmiş oldukları bölgedeki altın buzağı hadisesi, buradaki krallığın yıkılmasına kadar varlığını korumuştur.⁴⁵ Bu durum, o bölgenin hükümdarı olan Efrayim kabilesine mensup Yerobo'am'ın döneminde yaşanan olaylarda daha net olarak görülmektedir. Zira o, iki altın buzağı heykeli yaptırarak halkına “Tapınmak için artık Yeruşalim'e (Kudüs'e) gitmenize gerek yok, ey İsrail halkı, işte sizi Mısır'dan çıkaran ilahlarınızı!” şeklinde hitapta bulunmuştur. Yerobo'am'ın bu cümlesi, “Harun, altınları topladı, oymacı aletiyle buzağı biçiminde dökme bir put yaptı. Halk, “Ey İsraililer, sizi Mısır'dan çıkaran Tanrınız budur!”⁴⁶ cümlesiyle oldukça benzerdir. Bu durum, Mısır'dan çıkış sonrası İsrailoğulları'nın yoldan saparak taptıkları buzağı heykelinin, aradan geçen yıllara ve kutsal topraklara varılmasına rağmen unutulmadığını gösteren önemli bir argümandır. İsrailoğulları'nın, Mısır'ın atalar dinini benimsemesinin temelleri bağlamında ele aldığımız bu başlığımıza son olarak şunu da ekleyebiliriz; Yerobo'am, yalnızca buzağı heykeli yapmakla kalmamış, Heliopolis'ten kendilerine intikal eden bir rahiplik sınıfını da oluşturmak istemiştir.⁴⁷

Buraya kadar aktardığımız bilgiler, İsrailoğulları'nın, Hz. Yusuf'un soyundan gelen Efrayim kabilesi merkezinde Mısır'daki inanç sisteminin bazı unsurlarına bağlanmış olabileceğini, Mısır'dan çıkışta yaşanan buzağı heykeli yapımında başrolde bulunabileceklerini ve aradan geçen yıllara ve kutsal topraklara ulaşip yerleşmelerine rağmen Mısır'dan kendilerine tevarüs etmiş olan inanç yapısını unutmadıklarını göstermektedir. Ancak Mısır'ın etkisi altına giren tek İsrailoğulları boyunun Efrayimoğulları olduğunu söylemek de doğru olmayacaktır. Zira diğer İsrailoğulları boylarının da bölgede uzun yıllar hayat sürmüş olmaları münasebetiyle bu boyların da Mısır kültüründen etkilenmiş olmaları oldukça muhtemeldir.

Efrayimoğulları'nın ön planda olduğu Mısır atalar dinine bağlılık durumu, Mısır'dan çıktıkları ve kutsal topraklara yerleştikleri zamanlarda dahi varlığını korumaya devam etmiştir. Bu tutumlarının arkasındaki bir diğer etmen de İsrailoğulları'nın, Hz. Yusuf'un vefatı sonrası Mısır'da 430 yıl yaşamış oldukları kölelik hayatıdır.⁴⁸ Onlar bu süreçte sadece baskı ve işkenceye maruz kalmamış⁴⁹; aynı zamanda asimile olarak ciddi bir şekilde bölgenin dini sistemini de benimsemek durumunda kalmışlardır.⁵⁰

4. MISIR'DA FİRAVUNUN KONUMU

Eski Mısır dilinde per'aodan (per'aâ) gelen ve yaklaşık M.Ö. 2400'lü yıllardan itibaren rastlanan Firavun kelimesi, XVIII. sülale dönemi ortalarına kadar saray anlamında, M.Ö. 1370'li yıllarda ise kral manasına gelecek şekilde kullanılmıştır. XXII. sülaleden önce, kralın adı zikredilmeksizin kullanılan bu kelime M.Ö. 950-730'lu yıllarda ise kralın adının önünde bir unvan olarak yer almıştır. Tevrat'ta, otuz dokuz yerde sadece bir unvan olarak zikredilmiş, ayrıca iki yerde ise kralın adı ile birlikte kullanılmıştır. Kur'an'ı Kerim'de ise Firavun kelimesi yetmiş dört yerde geçmektedir. Burada, Hz. Musa dönemindeki Mısır kralı için “Firavun”

⁴³ Hoşea 13/2.

⁴⁴ Meral, “Senin Derdin Neydi ey Sâmîrî? (20/Tâ-hâ:95)”, s. 190.

⁴⁵ Meral, “Senin Derdin Neydi ey Sâmîrî? (20/Tâ-hâ:95)”, s. 191; Çınar, “Yahudi Geleneğinde On İki Ata: İsrail'in Oğulları”, s. 167.

⁴⁶ Çıkış 32/4.

⁴⁷ Meral, “Senin Derdin Neydi ey Sâmîrî? (20/Tâ-hâ:95)”, s. 189.

⁴⁸ Davies, Gordon F., *Israel in Egypt Reading Exodus 1-2*, Sheffield Academic Press, Sheffield 1992, s. 23; Ayrıca bkz. Çıkış 1/6-22.

⁴⁹ Hoffmeier, *Israel in Egypt The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, s. 112, 136.

⁵⁰ Adam, Baki, “Yahudilik ve Şiddet”, *İslâmîyât*, 2002, cilt: 5, sayı: 1, s. 23-24; Batuk, Cengiz, “Tanrı'nın Asi Çocukları: Zalimlik ve Mazlumluk Arasında Şiddet Sarmalındaki Yahudiler”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2008, cilt: 5, sayı: 1, s. 161.

ifadesine yer verilirken, Hz. Yusuf dönemi kralları için ise “Rab” ve “Melik” kelimeleri zikredilmiştir.⁵¹

Klasik dönem tefsir kaynakları, Firavun’un dini konumunun mahiyetine yönelik dört farklı bakış açısı içermektedir. Bunlar, Firavun’un kendisi ve halkı tarafından tanrı olarak kabul edilmesi, Firavun’un hem tanrılara tapan hem de kendisine tapınılan bir şahsa karşılık gelmesi, Firavun’un kendisini tanrı yerine koyması ve son olarak Firavun’un sadece toplum nezdinde tanrı olarak algılanması şeklindeki görüşlerdir.⁵² Kur’ân merkezinde ise Firavun, Hz. Musa’nın karşısında yer alan, kibirlenen, ilahlık iddiası taşıyan, Hz. Musa’nın tanrısına yetişmek amacıyla vezirinden kule yapmasını isteyen, gerçeklerden gafil kalmış biri olarak resmedilmektedir.⁵³ Birçok ayette Firavun’un, tek bir kişi olarak ele alınmasından ziyade ailesiyle, kavmiyle, askerleriyle birlikte zikredildiği, ayrıca Hz. Musa ile yaşadığı olaylar bağlamında sembol bir karakter olarak sunulmakta olduğu görülmektedir.⁵⁴

Firavun’un tanrısallığı, Mısır inanç sisteminde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu durum, Aşağı ve Yukarı Mısır’ı birleştiren ve başkenti Menfis’te inşa eden Menes (Narmer) adlı hükümdara dayanmaktadır.⁵⁵ Menes’in Mısır’ı birleştirdikten sonra kurmuş olduğu Menfis’te ilk kez taç giyme töreni yapılmış ve bu görevin şahin başlı Tanrı Horus’tan⁵⁶ alındığına inanılmıştır. Bu bağlamda Mısır’ın kuruluşu, evrenin doğuşuyla özdeşleştirilmiş ve kurulan bu devlet tanrısallık bir yapıyla ilişkilendirilmiştir. Zira başa geçen her yeni Firavun’un, bu taç giyme töreniyle tanrısallığı yenileme görevini icra ettikleri kabul edilmiştir.⁵⁷ Firavunlar, bu tanrısallığın başkarakterleri olarak devleti kaostan, kargaşadan uzak tutacak kişiler olarak görülmüştür. Bazı araştırmacılar ise Firavun’un tanrısallık bir kimliğe sahip olması fikrinin, arkaik dönemde Mısır’a yerleşen istilacı Asyalılar tarafından benimsenmiş bir görüşten geldiği fikrini taşımaktadırlar.⁵⁸

Antik Mısır’da Firavun’un tanrısallık bir kimliğe sahip olmasının önemli bir karşılığı ma’at doktrindir. Ma’at kelimesi ilki bir tanrıçaya karşılık olarak, ikincisi ilahi düzen ve üçüncüsü de ahlak düzenini ifade edecek şekilde olmak üzere üç farklı anlam alanına sahiptir.⁵⁹ Ma’at, kaos ve kargaşaya⁶⁰ karşılık düzen ve intizamın sembolü olmuş, Antik Mısır’daki savaşların ve parçalanmışlıkların ardından gelen refah döneminin sağlanmasının ve idame ettirilmesinin temeli olarak görülmüştür. Bu temelin sağlam bir şekilde ayakta durabilmesi ise Firavun

⁵¹ Harman, “Firavun”, *DİA*, XIII, 119; Aydın, Şükrü, “Kur’an’a Göre Yahudiliğin Mısır Dönemi ve Bu Dönemdeki Bölge Halklarının Karakter Yapıları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, cilt: 9, sayı: 47, s. 1036; Şimşir, Salih Muhammet, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 120. Ayrıca bkz. Yusuf, 12/41-43, 50.

⁵² Yakar, Hüseyin, “Kur’an’da Firavunun Dinî Konumuna Dair Âyetler Bağlamında Tefsir Kaynaklarının Değerlendirilmesi”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2020, sayı: 53, s. 120-126.

⁵³ Harman, “Firavun”, *DİA*, XIII, 119; Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, s. 112; Çiftçi, Meryem K., *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s. 13-14; Ak, Ayhan, “Hz. Musa İle İlgili Ayetler ve Hadisler Örneğinde Aksiyolojinin Kitâb ve Sünnet Ekseninde İnşası”, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2020, sayı: 9, s. 7.

⁵⁴ Harman, “Firavun”, *DİA*, XIII, 119; Kasapoğlu, Abdurrahman, “Hz. Mûsâ Kıssasında Korku Fenomeni”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, cilt: 8, sayı:1, s. 111.

⁵⁵ Olgun, Hakan, “Hz. Musa’nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır’ın Ma’at Doktrini”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2018, s. 154-157.

⁵⁶ Mısır tanrılar panteonunda yirmi farklı biçimde yer alan en büyük tanrılardan biridir ve simgesi şahin kanatlı güneş yuvarlağıdır. Bkz. Champdor, Albert, *Mısır’ın Ölümler Kitabı*, çev. Suat Tahsuğ, Ruh ve Madde Yayınları, s. 27.

⁵⁷ Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 112- 113; Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, s. 47.

⁵⁸ Sayce, Archibald Henry, *The Religions of Ancient Egypt and Babylonie The Gifford Lectures on the Ancient Egyptian and Babylonian Conception of the Divine Delivered in Aberdeen*, T. & T. Clark, 1903, s. 24; Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, s. 47-48.

⁵⁹ Sipahioğlu, Mukadder, *Antik Mısır’da Rahip Sınıfı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 48-49.

⁶⁰ M.Ö. 3100-30 yılları arasında Mısır’da 30 hanedanlığın kurulduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Mısır üzerinde sürekli bir parçalanma, kaos ve düzensizlik hali olmakta ve bu durum yerini yeni hanedanlıkla beraber düzene bırakmaktadır. Yaşanan bu gerilimin ma’at doktrinini doğurması, yani kaosa karşı düzenin galip gelmesi düşüncesi Mısırlıların zihninde yer etmiş görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Olgun, “Hz. Musa’nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır’ın Ma’at Doktrini”, s. 154-157.

üzerinde bir görev olarak algılanmış⁶¹ ve bu durum da Firavun'un tanrısal kimliğinin meşruiyetine zemin oluşturan bir unsur olmuştur.⁶² Çalışmamızda, Hz. Musa'nın Mısır'da Yeni Krallık döneminde (M.Ö. 1600-1100) yaşamış olabileceği ihtimalini merkeze almıştık. Mısır'da bu dönemin belirgin özelliği ise ülkede birlik sağlanmış, egemenlik sahaları daha geniş bölgelere yayılmış ve ekonomik olarak daha üst seviyelere ulaşılmış olmasıdır. Kısacası ülkenin tarihi süreçteki en zengin, güçlü ve verimli olduğu yıllar bu döneme denk gelmektedir.⁶³ Ma'at'ın düzeni simgelediği düşüncesi ve Yeni Krallık döneminin yaşam koşulları bir arada ele alındığında Hz. Musa'nın Mısır'da Firavun'la olan mücadelesinin mahiyeti daha da açıklık kazanacaktır. Zira bu dönemde Mısır, düzen ve uyumun merkezi haline gelmiş ve bu minvalde ma'at doktrini Firavun'un elinde güçlü bir şekilde işlemeye devam etmiştir. Bu süreçte ortaya çıkan Hz. Musa, genel olarak Mısırlılara göre Firavun'un sürdürdüğü düzenin karşısındaki kaos ve kargaşayı temsil etmektedir.

Hz. Yusuf döneminde baskı ve işkenceden uzak bir hayat süren İsrailoğulları'nın yaşamlarının, bu dönemden sonra ciddi bir dönüşüm geçirdiğini ve Firavun'un İsrailoğulları'nı kendisine ve devletine karşı bir tehdit unsuru görerek onları köleleştirmiş olduğunu daha önce zikretmiştik. Bu köleleştirme faaliyetinin arkasında yatan temel sebeplerden biri de ma'at doktrinidir. Çünkü bu dönemde çoğalan İsrailoğulları, Mısır toplumu nezdinde tehlike olarak algılanmaya başlanmış ve onların, Mısır'ın var olan düzenini yani ma'at doktrinini bozabilecekleri düşünülmüştür. Bunun neticesi ise İsrailoğulları'nın Mısır'da köleleştirilmesi olmuştur. Yaklaşık 430 yıl süren bu kölelik dönemi, İsrailoğulları üzerinde yalnızca baskı ve korku oluşturmamış, bu uzun yaşam süreci içerisinde onların, bir şekilde Mısır'ın inanç sistemine adapte olmalarını da beraberinde getirmiştir. Zira Kur'an'da Firavun'un sayısız baskı ve işkencesine rağmen Hz. Musa'ya iman edenlerin "zürriyeten" yani bir grup genç ifadesiyle zikredildiği; dolayısıyla bunların sayısının çok fazla kişiye karşılık gelmediği ifade edilmiştir. Bunlar dışındakilerin ise Firavun ve adamları tarafından kendilerine gelebilecek kötülüklerden ötürü Hz. Musa'nın rabbine iman etmekten geri durdukları aktarılmıştır.⁶⁴ Hz. Musa'nın yanında olmaktan uzak duranların genellikle İsrailoğulları'nın yaşça ileri gelenleri olduğu ve yıllarca içerisinde buldukları kölelik psikolojisini benimseyerek Mısır'ın inanç sistemine bağlandıkları,⁶⁵ Hz. Musa'ya karşı geldikleri ve arkasından gitmekte gönüllü olmadıkları da belirtilmiştir. Bu çerçevede İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkarılması olayı, onlardan bazılarını derinden etkileyen çok tanrılı Mısır inancından uzaklaştırarak monoteistik sisteme dönmelerini sağlama çabası olarak okunabilir.⁶⁶

5. HAYVAN TAPIMI, BOĞA/İNEK ÖRNEKLEMİ

Bazı kaynaklarda antik çağlarda yaşayan toplumlar arasında inek, boğa vb. hayvanlara kutsiyet atfedilerek onlara tapınıldığına ve onların yüceltildiklerine yönelik bilgiler yer almaktadır.⁶⁷ Mısır havzasında inek, boğa, kedi gibi muhtelif hayvanların heykellerinin yapıldığı ve bu hayvanlara tapınıldığı bilinmektedir.⁶⁸ Tarım toplumu olan antik Mısır'da boğa ve inek, güç

⁶¹ Antik Mısır'da savaşların ve parçalanmışlıkların ardından gelen düzen ve intibak dönemi Set ve Horus üzerinden tanrısal düzlemde ele alınmakta, Firavun'un düzenin sağlayıcısı olarak Horus tarafından yetkilendirilmesi de gökyüzündeki kaos ve düzen savaşının yeryüzündeki karşılığı olmuş görünmektedir. Burada Set ile özdeşleştirilen kaos ve kargaşanın benzerini, Mısır'ın kralına ve devlete karşı gelenleri simgeleyen kişilerin Apep'le özdeşleştirilmesi örneğinde de görmekteyiz. Bkz. Sipahioğlu, Mukadder, "Tevrat ve Kur'an'ı Antik Mısır Düşüncesi Işığında Okuma: Hz. Musa'nın Yılana Dönüşen Asası", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2020, cilt: 19, sayı: 2, s. 941, 945-946.

⁶² Olgun, "Hz. Musa'nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır'ın Ma'at Doktrini", s. 150.

⁶³ Çiçek, *Eskiçağ'da Mısır*, s. 36-37.

⁶⁴ Yûnus 10/83.

⁶⁵ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Ahmed Asrar, Bengisu Yayıncılık, İstanbul 1997, II, 342.

⁶⁶ Eşmeli, İsmet, "İnanç ve İbadetlere Etkisi Bağlamında Yahudi Sürgünü", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2021, cilt:8, sayı:2, s. 1050.

⁶⁷ W. R. F. Browning, *Dictionary of the Bible*, New York: Oxford University Press, 1996, s. 56.

⁶⁸ Bekiroğlu, Harun-Taşdoğan, Ahmet, "İsrailoğulları'nın Taşdığı Yük Meselesi: Tâhâ Sûresi 20/87. Âyetiyle İlgili Bir İnceleme", *Diyanet İlmî Dergi*, 2020, cilt: 56, sayı: 3, s. 735.

ve kudrete karşılık gelmekte, tarım tanrısı Osiris⁶⁹ boğayı, İsis⁷⁰ ise ineği sembolize etmektedir.⁷¹ Ayrıca boğaların, tahıl tanrısı Osiris'in vücut bulmuş hali olduğu veya kutsal sayılan sığırların neslinden geldiklerine inanılmaktadır. İsrailoğulları da bu kültürden bir şekilde etkilenmişlerdir. Hz. Musa ve Hz. Harun döneminde yaşamış olan İsrailoğulları'ndan buzağıya tapanların oldukları bilinmektedir.⁷² Hz. Musa, İsrailoğulları'na "Allah bir sığır kesmenizi emrediyor." dediğinde, onlar "Sen bizimle alay mı ediyorsun?" şeklinde cevap vermişlerdir. Devam eden âyetlerde ise o ineği kesmemek adına sürekli mazeretler dile getirdikleri, onun özelliklerinin, renginin ve mahiyetinin neliğinin Hz. Musa'ya sorulduğu görülmektedir. Hz. Musa, sorularına cevap verdiği halde onların ineği neredeyse kesemeyecek oldukları ifade edilmektedir.⁷³ Allah'ın, İsrailoğulları'ndan talep ettiği bu isteğe karşılık takındıkları bu dirençli tavrın merkezindeki unsurun, Mısır'daki inancın etkisinde kalmış atalarının dini kabulleri olduğu söylenebilir. Zira Mısırlıların ineğe taptıkları ve hatta boğanın Mısır halkının ilahlarının en yüce olanını sembolize ettiğine dair rivayetler mevcuttur. Firavun ve yandaşlarının ilahlarını boğazlamak anlamını taşıyacağı düşüncesiyle İsrailoğulları, inek boğazlamayı imkân dâhilinde tasavvur edememişlerdir.⁷⁴ Çünkü onlar, Mısır'ın inanç sistemine, atalar dinine bağımlı bir hale gelmişlerdir. Bu bağlamda İsrailoğulları'na, Mısırlıların kutsal addettikleri Apis⁷⁵ öküzüne⁷⁶ benzeyen bu ineğin kesilmesinin emredilmesi, İsrailoğulları'nın baskı ve işkence altında geçirdikleri Mısır yıllarından kalan esaret psikolojilerini üzerlerinden atmalarını ve bu minvalde bağlanmış oldukları Mısır'ın atalar dininden uzaklaşmalarını sağlama amacı taşıyor gibi görünmektedir.⁷⁷

Allah İsrailoğulları'na, kutsal addettikleri ineği kestirmiştir.⁷⁸ Ancak ne ineği kesmeleri ne Hz. Musa'nın göstermiş olduğu mucizeler ne de denizin onlar için ikiye yarılıp Firavun'un, İsrailoğulları'nın gözleri önünde boğulması⁷⁹ onların içindeki inek sevgisini tamamen ortadan kaldırmaya yetmiştir. Lakin Hz. Musa ve İsrailoğulları Mısır'dan çıktıktan ve dolayısıyla Firavun'un zulmünden kurtulduktan sonra Hz. Musa, rabbi ile otuz artı on gece sözleşmiş ve kardeşi Harun'a kavminin içerisinde kendi yerine geçmesini söylemiştir.⁸⁰ Fakat (Tûr'a giden) Hz. Musa'nın ardından İsrailoğulları buzağı heykeli yapmış ve onu tanrı edinmişlerdir.⁸¹ Burada üzerine birçok çalışma yapılmış olan buzağıyı Sâmirî mi yoksa Harun mu yaptı,⁸² buzağı böğürüyor muydu yoksa böğürmesi yok muydu gibi tartışmalara girmekten ziyade konuyu çalışmamız merkezinde, yani İsrailoğulları'nın buzağıya tapmaları noktasında Mısır'ın atalar dininin mahiyetine yönelik bir yaklaşımla inceleyeceğiz. İneği boğazlama olayında ciddi bir

⁶⁹ Mısır tanrıları arasında ölülerin koruyucusu olarak kabul edilmekte ve doğan her şeyin simgesi sayılmaktadır. Bkz. Champdor, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*, s. 23; Schimmel, Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, ed. Recep Kibar, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999, s. 248.

⁷⁰ İsis, kral tanrı Osiris'in kız kardeşi ve karısı, güneş tanrı Horus'un annesidir. Bkz. Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 2018, s. 162.

⁷¹ Maden, Şükrü-Yiğitoğlu, Mustafa, "Kur'an-ı Kerim ve Eski Ahit Bağlamında Buzağıya Tapan İsrailoğulları'na Ölüm Cezası Verilme Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 2018, cilt: 6, sayı: 11, s. 420.

⁷² Bakara 2/54, 93. Albayrak, Kadir, "İsrailoğulları'nın 'Altın Buzağı'sı ve 'Kızıl İnek'i", *Bilimname*, 2004, cilt: 2, sayı: 5, s. 92-93.

⁷³ Bakara 2/67-71.

⁷⁴ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, I, 565.

⁷⁵ Memphis kökenli Apis inancı I. Hanedanlık Dönemine (MÖ 2925-2775) dek inmekte olup, Yeni Krallık (MÖ 1320-1085) döneminde Path'in görünümünden birisi olarak addedilmektedir. Verimlilik tanrısı olarak kabul edilen Apis, tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilirdi. Bkz. Remler, Pat, *Egyptian Mythology A to Z*, Infobase Publishing, New York 2006, s. 35.

⁷⁶ Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, s. 63; Çiftçi, "Eski Mısır Dininde Tanrı ve öte Dünya İnancı", s. 38-39; Çiçek, *Eskiçağ'da Mısır*, s. 44.

⁷⁷ Işık, Emin, "Bakara", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 527.

⁷⁸ Çelik, Hüseyin, "İsrailoğullarının İnekle İmtihanı", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, cilt: 4, sayı: 1, s. 63.

⁷⁹ Bakara 2/50.

⁸⁰ A'râf 7/142.

⁸¹ A'râf 7/148. Detaylı bilgi için bkz. Harman, Ömer Faruk, "Hârûn", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 255; Harman, Ömer Faruk, "Mûsâ", *DİA*, Ankara 2020, XXXI, 209.

⁸² Bkz. Meral, Yasin, *Sâmirî'nin Buzağısı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018; Çelik, "İsrailoğullarının İnekle İmtihanı", s. 70; Salihoglu, Mahmut, "Sâmirî", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 78-79.

direnç gösteren İsrailoğulları'nın, Mısır'dan çıkış ve özgürlüğe kavuşma anlarında dahi kölelik psikolojisinden çıkamadıklarını ve eski inançlarına diğer bir ifadeyle atalar dinine dönüş yaptıklarını görmekteyiz. Zira insan, gelenekle olan bağlarını koparma noktasında direnç göstermeye meyilli bir yapıya sahiptir. Bu çalışmamızda ise gelenek ile ifade ettiğimiz durum, İsrailoğulları'nın benimsedikleri Mısır inancıdır. Kölelik sürecinde içlerine işleyen bu inanç sistemini söküp atmak kolay olmamıştır. Mısır'dan çıkan İsrailoğulları'nın 40 yıl sürecek olan çöl yaşamlarının, ineğe/buzağıya tapmalarının bir cezası olmaktan ziyade alışmış oldukları ve ayrılmaları pek de kolay olmayan köle psikolojisinden ve böylece Mısır'ın inanç sisteminden kurtarılma çabası olduğunu ileri sürenler de olmuştur.⁸³

Mısır'ın atalar dini inanç sisteminde yer alan önemli bir unsur boğa/inek tapıcılığıdır. Bu hayvanlara atfedilen kutsiyetin dayandığı temel nokta ise Mısır'ın tarım toplumu olmasıdır. Zira o dönemde toprağı işleyebilmek için boğa gibi güçlü hayvanlara gereksinim duyulmakta ve toprağın işlenmesi, oradan ürün elde edilmesiyle insan, hayatını idame ettirebilmektedir. Yaşanan bu süreç, Mısır toplumunun atalarının inanç sisteminde boğaya/ineğe özel bir konum atfetmelerine sebebiyet vermiş ve bu anlamlandırma faaliyeti inanç sistemine dönüşerek bir sonraki nesle aktarılmış, böylece Mısır atalarının dini oluşmuştur.⁸⁴

6. SOMUT TANRI TASAVVURU

Mısırlılar tarafından hayvanların, muhtelif tanrıların belirli yönlerini, özelliklerini, rollerini veya güçlerini temsil ettiğine inanılmaktaydı. Örneğin kutsal boğalar Mısır'da her dönem gücün tezahürü olarak kabul edilmekte, kral bile kendisini boğa olarak anmaktaydı. Mısırlılar Nil'deki türbelerde A'a Nefer, Apis, Buchis ve Mnevis boğalarına ibadet etmekteydiler.⁸⁵ Eski Mısır tarihinin sonuna kadar devam eden hayvanlara kutsiyet atfedilmesi Mısır'da önemli bir yere sahip olmuş ve çok sayıda kuş, sürüngen ve hayvana tapınılmıştır.⁸⁶ Hanedanlık öncesi dönemde Mısırlılar, hayvanlarla ilişkili olan güç ve yeteneklere sahip olmasını sağlamak amacıyla birçok tanrısını, hayvan formlarıyla ilişkilendirmişlerdir.⁸⁷ Mısır'da hayvanlara yönelik bu özel tutumun önemli bir göstergesi de tanrılar panteonundaki saygı duydukları ve kişileştirdikleri hayvanların çokluğudur. Neredeyse bilinen her hayvan kutsal kabul edilmiş ve her tanrı belirli bir hayvan tarafından temsil edilerek somutlaştırılmıştır.⁸⁸ Ayrıca hayvanların tanrı ile insanlar arasında aracı olma özelliğine sahip olduğu düşünülmüş ve onlara kutsiyet atfedilmiştir.⁸⁹ Burada değinilmesi gereken asıl nokta, Mısırlıların bu hayvanlara tapmadıklarıdır. Zira onlar hayvan formlarında ikamet eden tanrı veya tanrıçalara tapmaktadırlar.⁹⁰ Ancak A'râf suresi 148. ayette yer alan ifadeler, İsrailoğulları'nın buzağının kendisine taptıklarını gösteren bir içeriğe sahip görünmektedir. Bu minvalde Mısır toplumu arasında makbul addedilen atalar dininin özelliklerinden birinin de somut tanrı algısı olduğu söylenebilir. Çünkü Mısır toplumu, tanrılar panteonunda yer alan tanrıların yeryüzündeki varlıklar üzerinden anlama/anlamlandırma yoluna gitmiş ve bunu da tanrılarıyla yaşadıkları coğrafyadaki varlıklar arasındaki özellikleri bağdaştırarak ortaya koymuş görünmektedirler. Bu durum bir bakıma Cahiliye dönemindeki puta tapıcılıkla benzer özelliklere sahiptir. Zira Cahiliye Arap toplumunun Hz. Muhammed'e karşı söyledikleri "Biz bunlara (putlara) başka bir maksatla değil, bizi Allah'a yaklaştırmaları için tapıyoruz."⁹¹ ifadeleri, yukarıda bahsettiğimiz üzere, Mısır'da hayvanların tanrı ve insanlar arasındaki iletişim aracı olarak tasavvur edilmesiyle bağdaşmakta ve İsrailoğulları da bu putperest kültürden nasiplerini almış görünmektedir.⁹²

⁸³ Batuk, "Tanrı'nın Asi Çocukları: Zalimlik ve Mazlumluk Arasında Şiddet Sarmalındaki Yahudiler", s. 161.

⁸⁴ Armstrong, Karen, *Mitlerin Kısa Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 35-38.

⁸⁵ Bunson, Margaret R., *Encyclopedia of Ancient Egypt*, Facts on File Library of World History, New York 2002, s. 151.

⁸⁶ Budge, E. A. Wallis, *The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology*, Methuen Publishing, London 1904, s. 1.

⁸⁷ David, Rosalie, *The Experience of Ancient Egypt*, Routledge, New York 2000, s. 26.

⁸⁸ Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, s. 15.

⁸⁹ Ruiz, Ana, *The Spirit of Ancient Egypt*, Algora Publishing, New York 2001, s. 129.

⁹⁰ Christensen, Wendy, *Empire of The Ancient Egypt*, Facts on File, New York 2005, s. 54.

⁹¹ Zümer 39/3.

⁹² Bekiroğlu-Taşdoğan, "İsrailoğulları'nın Taşdığı Yük Meselesi: Tâhâ Sûresi 20/87. Âyetiyle İlgili Bir İnceleme", s. 735.

İsrailoğulları'nın içlerine işleyen somut tanrı algısının bir örneği "Yine biz, İsrailoğulları'nı sağ salim bir şekilde denizin karşı yakasına geçirdik. Zaman sonra, birtakım putlara tapan bir halkla karşılaştılar. Bunun üzerine, "Musa!" dediler, "Bize de bunlarınkine benzer tanrılar edinsen."⁹³ âyetinde yer almaktadır. Burada İsrailoğulları'nın karşılaştıkları halkın kimliğine dair farklı yorumlar yapılmıştır. Bazıları bu kavmin sığır heykellerine tapan Lahm kabilesinin bir kolu, bazıları ise Araplarca Amâlika olarak adlandırılan ve zaman zaman İsrailoğulları'nın da tapmış olduğu Baal⁹⁴ ismindeki boğa heykeline tapan Ken'âniler olabileceğini söylemişlerdir.⁹⁵ Karşılaşmış olabilecekleri kavimlerin pagan olduğu göz önünde bulundurulduğunda İsrailoğulları, ilahlarına, diğer pagan kavimlerden gördükleri üzere hala somut bir yaklaşımla yönelmektedirler. Zira benzer bir durumun, daha ileri tarihlerde yaşandığı da görülmekte, Hz. Musa'nın vefatının ardından başa geçen Yeşu'nun İsrailoğullarına "yalnız Allah'tan korkmalarını ve yalnız O'na ibadet etmelerini söylemesi, "ırmağın öte tarafında ve Mısır'da atalarının taptıkları tanrıları terk etmelerini emretmesi"⁹⁶ ifadelerinin Mısır'dan çıkmalarından yetmiş yıl sonra olması gerçeğiyle bir arada düşünüldüğünde, neredeyse aradan geçen bir asırlık sürenin de onların Mısır'ın ve "ırmağın ötesindeki" puta tapan toplumun atalar dinlerinin tesirlerinden kurtulamadıklarını göstermektedir.⁹⁷ Bu bağlamda İsrailoğulları Mısır'ın somut tanrı algısını benimsemiş ve Mısır'dan çıktıklarında pagan kavimlerle karşılaşmış, böylece içlerindeki bu sevgi tekrardan gün yüzüne çıkarak tevhid ilkesinin bastırılmasına sebebiyet verecek seviyelere gelmiştir. Bu durumu özetle inek boğazlama olayında, Mısır'dan çıkış sonrası buzağı heykeli yapmalarında, Sina Dağı civarına ulaştıklarında ilahlarını baykuş, dana veya boğa olarak görebileceklerini düşünmelerinde,⁹⁸ karşılaştıkları putperest kavimlerininkine benzer tanrı istemelerinde ve Yeşu'nun onları tevhid ilkesine davet etmesinin arka planındaki pagan algıda da görmekteyiz.

Konuya dair verilebilecek diğer bir örnek ise, İsrailoğulları'nın Hz. Musa'ya hitaben söyledikleri "Ey Musa! Biz Allah'ı kendi gözlerimizle açıkça görmedikçe sana inanmayacağız."⁹⁹ ifadesidir. Elmalılı'nın (ö. 1942) bu ayete dair izahı oldukça önemlidir. Çünkü o gözleriyle görmedikleri şeylere inanmayanları ve inanmak istemeyenleri, اساسız yürüyemeyen a'malara benzetmekte, böyle kimselerin tanrılarını elleriyle tutabilmek ve yoklayabilmek istediklerini ifade etmektedir. Yine bu kişilerin cisim durumunda olan put ve benzeri şeyler aradıklarını, bulamadıkları takdirde ise onu kendilerinin yaparak ona taptıklarını ve onlardan yardım dileğinde bulduklarını belirtmektedir. Bu ifadelerinden sonra Elmalılı, konuyu Mısır merkezine çekerek İsrailoğulları'ndan bazılarının Mısır ve civarındaki gelenek ve kültürden uzaklaşamayarak Allah'ı açıkça görmedikçe Hz. Musa'ya inanmayacakları noktasında direnç gösterdiklerini vurgulamaktadır.¹⁰⁰ Bu çerçevede ele aldığımız somut tanrı tasavvuru, Mısır toplumunun inanç sisteminde yer alan ve İsrailoğulları'nın da benimsediği bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

7. GÖKYÜZÜNÜN KUTSALLIĞI

Firavun da şöyle dedi: "Efendiler! Ben sizin için benden başka bir tanrı tanımıyorum. Ey Hâmân! Tuğla ocağını tutuştur ve benim için yüksek bir kule inşa et de Musa'nın [yerde bulamadığım] şu tanrısını çıkıp [gökte] bulayım(!) Zira kesin inancıma göre Musa yalancının tekidir."¹⁰¹ âyetinde Firavun'un, Hz. Musa'nın rabbine ulaşmak amacıyla, veziri veya sarayındaki

⁹³ A'râf 7/138.

⁹⁴ Hâkimler 3/11-13; Krallar 16/30-33. Baal; fırtına, gök gürültüsü ve yağmur tanrısıdır. Genellikle elinde bir topuz ve şimşekle, boynuzlu başlığını giymiş sakallı bir tanrı biçiminde betimlenir. Simgesel yaratığı ise boğadır. Bkz. Olgun, Hakan, "Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğullarına Etkisi", *Cahiliye Araplarının İlahları*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 123-153.

⁹⁵ Karaman, Hayrettin v.dğr., *Kur'an Yolu Tefsiri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, II, 581-582.

⁹⁶ Yeşû 24/14-15.

⁹⁷ Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Tefsiri*, II, 581-582.

⁹⁸ Gaer, "Yahudilik: Bir çok Peygamberin Dini", s. 256.

⁹⁹ Bakara 2/55.

¹⁰⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 531.

¹⁰¹ Kasas 28/38; Mü'min 40/36.

önemli kişilerden biri olan Hâmân'dan¹⁰² bir kule yapmasını istediği görülmektedir. Âyetin mealine baktığımızda, Firavun, Hz. Musa'nın rabbini yeryüzünde bulamamış olduğu gerekçesiyle gökyüzünde arama yolunu tercih etmiş görünmektedir. Firavun'un gösterdiği bu refleksin sebebinin, tarih boyunca birçok toplumun kutsiyet atfettiği gökyüzünden kaynaklanmış olabileceği akla gelmektedir. Zira insanlar gökyüzünü tanrının/tanrıların katı olarak tahayyül etmişler, ona özel bir anlam yüklemişlerdir. Firavun'un, Hz. Musa'nın rabbini yeryüzünde araması, daha önce bahsi geçen, Mısır toplumunun, tanrılarını yeryüzündeki varlıklar ile özdeşleştirerek somutlaştırmalarıyla onları yeryüzüne indirmelerinden kaynaklanıyor olabilir. Çünkü onlar tanrılarını, gözle görülür elle tutulur cisimler olarak tasavvur etmişlerdir. Firavun, Hz. Musa'nın rabbini de bu şekilde görmek istemiş ancak buna muttali olamadığı için gökyüzünde, yani tanrıların katında olabileceği -Hz. Musa'nın rabbine inanmadığını belirtmesine rağmen- düşüncesiyle böyle bir yola başvurmuş olması muhtemel görünmektedir. Elmalılı ise Firavun'un, Hz. Musa'nın peygamberliğinin hak olmadığını düşündüğü halde, onun ilahını da yenebilecek bir güce sahip olduğunu göstermek amacıyla bir kule yaptırma düşüncesine sahip olduğunu dile getirmiştir.¹⁰³ Olaya Hz. Musa ve Firavun mücadelesi çerçevesinde yaklaşan Elmalılı'dan farklı bir açıyla baktığımızda göreceğimiz şey, Firavun'un, Hz. Musa'nın rabbinin gökyüzünde olabilme ihtimalini dile getirmiş olmasıdır. Bu ise, Mısır'da gökyüzüne önemli bir anlam yüklendiğini, yeryüzünde hayvan vb. şekillerde bedenleşmiş tanrıların asıl ilişkili olduğu katın gökyüzünde yer aldığını akla getirmektedir.

Gökyüzünün kutsalla ilişkili olduğu düşüncesi Mısır'a Babillilerden -astroloji ve astronomiyi de kapsayacak şekilde- intikal etmiş görünmektedir. Çünkü orada, gezegenlerin gözlemi de dâhil olmak üzere kehanet pratiği ritüelde kutsallaştırılmıştır.¹⁰⁴ Bu minvalde geleceğin göksel hareketlerden tahmin edilme disiplini olan astroloji merkezinde tüm gök cisimlerinin birbirine bağlı ve birbirini etkileme yeteneğine sahip olarak kabul edilmesi, yıldızların dönüşü ve uzak bir cennete bakma hissi ile insanlar tarih öncesi çağlardan beri gökyüzüne ve gökcisimlerine dair bir anlam arayışında olmuşlardır.¹⁰⁵ Bütün bu durumlar, Mısır'da gökyüzüne olan algının kutsal odaklı olmasında rol oynamış olmalıdır. Zira yukarıda bahsettiğimiz, Firavun'un kule yaptırarak Hz. Musa'nın rabbi ile gökyüzünde görüşme düşüncesinin arka planında Mısır toplumunun kutsal ile olan ilişkisinin merkezinde gökyüzü olması gerçeğinin olabileceği söylenebilir. Çünkü Antik Mısır'da din ve astroloji beraber gelişmiş, Mısır'da olduğu gibi diğer birçok antik devir toplumlarında da insanlar, gökyüzüne bakarak, yıldızların hareketlerini takip ederek özel anlamlar aramışlardır.¹⁰⁶

Mısır'da gökyüzü ve kutsal arasındaki ilişkinin bir başka yönünü de piramitler temsil etmektedir. Piramitler her ne kadar mezar anıtlar olarak kabul edilseler de, inşa edilmelerinin arkasındaki düşüncenin mahiyetine dair farklı yorumlar yapılmaktadır. Bu yorumlardan biri, piramitlerin "diriliş makinesi" olduğu fikridir. Mısırlılar, gökyüzündeki bir noktanın, cennete giden bir kapı olduğuna inanmaktaydı. Keops Piramidi'nin bütün gövdesi boyunca uzanan shaftlardan biri de gökyüzündeki bu alanın merkezine işaret etmektedir. Piramit ve bu karanlık alan arasında var olduğuna inanılan bu ilişki Mısırlılar tarafından piramitlerin Firavun'un ruhunu tanrıların dünyasına ulaştırmada bir aracı olarak inşa edilmiş olabileceğini düşündürmüştür.¹⁰⁷

Gökyüzüne atfedilen kutsiyeti Sümer, Babil, Hitit ve Mısır gibi toplumların mabed algısında da görmek mümkündür. Örneğin Sümerlerde, ilahi hükümlerin verildiği, kaderin belirlendiği, yeryüzünün idare edildiği ve tanrıların toplantı mekânının bulunduğu bir gökyüzü

¹⁰² Kuzgun, Şaban, "Hâmân", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 436.

¹⁰³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 557.

¹⁰⁴ Dell, Christopher, *The Occult, Witchcraft & Magic*, Thames & Hudson, China 2016, s. 23.

¹⁰⁵ Dell, *The Occult, Witchcraft & Magic*, s. 30.

¹⁰⁶ Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, s. 113.

¹⁰⁷ Wilkinson, Toby, "Before the Pyramids", *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, Krakow, 28th August-1st September 2002, s. 1142; Gezmez, Arzu, *Siyasi ve Sosyal Açından Eski Mısır Dini*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 85.

tapınağı inancı mevcuttur.¹⁰⁸ Babillilerin Hammurabi kanunlarının mukaddimesindeki ifadeler, onların gökyüzünde bir mabedin mevcudiyetini tasdik ettiklerine yönelik bir anlam alanına sahiptir. Hititlerde de gökyüzü mabedi algısının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü onlar yeryüzünde muhtelif yerlerde bulunduğu inandıkları tanrıların gökyüzünde de etkin olduklarını düşünmektedirler. Mısır toplumunda gökyüzü ve kutsal arasında kurulan ilişkinin bir örneği de yukarıda zikri geçen toplumlarla benzer bir muhtevaya sahip olan gökyüzü mabedidir. Mısır halkı, gökyüzünün tanrıların katı olduğu düşüncesinden hareketle yargılanma faaliyetinin gerçekleştirildiğine inandıkları mahkeme heyetinin de burada yer aldığını kabul ediyor görünmektedir. Dahası onlar, gökyüzünde olduğuna inandıkları bu mabedin, yeryüzünde bir muadili olduğunu ve bunlar arasında bir bağın bulunduğunu düşünüyor olabilme ihtimaline sahiptirler.¹⁰⁹ Buraya kadar ele aldığımız toplumlar mabede, kutsal ile gökyüzü arasındaki kabulleri doğrultusunda bir anlam alanı açmış görünmektedirler.

Gökyüzü ile kutsal arasında kurulan ilişki semavi dinlerde de görülmektedir. Öncelikle İsrailoğulları'nın gökyüzü algısına baktığımızda, onların inandıkları tanrıyla gökyüzü arasında bir ilişki kurduklarını görmekteyiz. Örneğin Yahudiler, senden gökten bir metin, yazılı bir belge indirmeni istiyorlar. Zira vaktiyle onların ataları senden istenenden çok daha tuhaf bir şeyi Musa'dan talep etmiş ve "Bize Allah'ı açık seçik biçimde göster!" deme cüretini göstermişlerdi."¹¹⁰ âyetinde Ehl-i Kitab'ın, Hz. Muhammed'den isteklerinin gökyüzünden indirilecek bir belge/kitap olduğu belirtilmektedir.¹¹¹ Burada zikredilen Ehl-i Kitab'ın, çoğu müfessir tarafından Yahudiler olduğu kabul edilmektedir. Âyetin nüzul sebebi olarak farklı rivayetler mevcuttur. Bunlar; Yahudilerin, incek olan kitabın bir levha üzerine semavi bir hat ile yazılmış olmasını istediklerinden dolayı indiğini kabul eden görüş, bu kitabın indirilirken onların da gözleriyle görme ve durumu denetleme isteklerine binaen indirildiğini düşünen görüş ve son olarak incek kitabın falan falan diye bizzat kendilerine nazil olmasını ve içerisinde de "Muhammed Rasulullah" ifadesinin yazılı bulunmasını istemeleri üzerine indirildiğini beyan eden görüşlerdir.¹¹² İsrailoğulları, Hz. Muhammed'den kitap indirilmesi noktasında istekte bulunmaktadır. Ancak burada indirilecek kitaptan ziyade onun indirilmesi istenen *مِنَ السَّمَاءِ* (semadan) ifadesi merkezinde Firavun'un, Hz. Musa'nın rabbini gökyüzünde aramasıyla, İsrailoğulları'nın isteklerinin gökyüzünden gelmesi ve bunu müşahade etme talepleri, onların da Mısır toplumu gibi gökyüzü ile kutsal arasında ilişki kurduklarını gösterir niteliktedir. İsrailoğulları'nın kutsal kabul ettikleri metinlerde onların, bahsi geçen Sümer, Babil, Hitit ve Mısır'daki gökyüzü inancına benzer bir algıya sahip olabileceklerini gösteren anlatımlar mevcuttur. Aynı zamanda bu metinler, İsrailoğulları'nın gökyüzünü algılayış biçimlerini belli oranda yansıtmaktadır. Örneğin, Babil Kulesi'nin yapımı çerçevesinde Rabbin, insanların inşa ettikleri yapıyı görmek amacıyla aşağı indiği,¹¹³ Yakub'un rüyasında meleklerin, gökyüzüne erişen bir merdivenle inip çıkılmalarını gördüğünü aktaran ifadeleri,¹¹⁴ tanrının buluta basarak gökyüzünü yarıp inmesi,¹¹⁵ Hz. Süleyman'ın mabedin inşası sonrası ettiği duada tanrıya hitaben söylediği "Göklerden, oturduğun yerden kulak ver; duyunca başışla."¹¹⁶ sözleri, Yeşeya'nın rabbine gökten bakmasını ve kendilerini görmesini istediğini belirten dua ifadeleri,¹¹⁷ tanrının, Kudüs ve Samiriye'ye karşı tanıklık edeceği yeri kendi mabedi olarak dile getirmesi,¹¹⁸ rabbin tahtının göklerde olduğunu aktaran metin,¹¹⁹ rabbin insanlara gökyüzünden bakar olduğunu

¹⁰⁸ Yiğitoğlu, Mustafa, *Yahudilikte Semâvî Mâbed Anlayışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 44.

¹⁰⁹ Yiğitoğlu, *Yahudilikte Semâvî Mâbed Anlayışı*, s. 49, 55-56.

¹¹⁰ Nisâ 4/153.

¹¹¹ Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut trs., s. 145.

¹¹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 208-209.

¹¹³ Yaratılış 11/7.

¹¹⁴ Yaratılış 28/12.

¹¹⁵ II. Samuel 22/6-7, 10, 13-14, 17.

¹¹⁶ I. Krallar 8/30.

¹¹⁷ Yeşeya 63/15.

¹¹⁸ Mika 1/2.

¹¹⁹ Mezmurlar 11/4.

belirten ifadeler¹²⁰ gibi Yahudi kaynaklarında yer alan cümleler, İsrailoğulları'nın gökyüzüne dair algılarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Yahudilerin kutsal kabul ettikleri metinlerde; tanrının, onun tahtının ve mabedinin gökyüzünde olduğu, insanlara oradan baktığı ve seslendiği anlaşılmaktadır. Bu, Mısır halkının gökyüzüne atfettikleri anlam alanıyla benzer nitelikleri kendisinde taşıyor görünmektedir. Onların nezdinde de gökyüzü tanrılarının katı olarak tasavvur edilmekte ve bu, tanrı-gökyüzü-kutsal arasında var olduğu düşünülen ilişkinin hem İsrailoğulları hem de Mısır toplumu tarafından kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu benzerliğin, İsrailoğulları'nın Mısır halkından etkilenerek oluşturdukları bir inanç yapısı olduğunu kesin bir biçimde söylemek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Çünkü bu inancın benzerlerinin Sümer, Babil ve zikrettiğimiz diğer toplumlarda da farklılıkları olsa da var olduğunu görmekteyiz.

Hıristiyanlık'ta da gökyüzüne önemli bir yer verildiği görülmektedir. Havariler "Ey Meryem oğlu İsa! Gökten bize bir sofrayı indirmesi için rabbinden istekte bulunabilir misin?!"¹²¹ şeklinde bir talepte bulunmuşlardır. Havarilerin isteklerine baktığımızda, daha önce zikredilen Mısır ve İsrailoğulları'nın gökyüzü ve kutsal arasında kurdukları ilişkiye benzer bir düşünce yapısına sahip oldukları söylenebilir. Çünkü konu yemek olsaydı, Havarilerin de Yahudilerin Hz. Musa'dan Allah'a "Sen bizim için rabbine dua et de bize toprakta yetişen ürünlerden bakla, salatalık, sarımsak, mercimek ve soğan gibi yiyecekler versin."¹²² şeklindeki isteklerine benzer bir talepte bulunmaları da mümkündür. Fakat İsrailoğulları yemeği yeryüzünden isterken Havariler gökyüzünden istemektedirler. Sofranın gökyüzünden isteniyor olması gökyüzünün kutsal ile ilişkisine dair önemli ipuçları vermektedir.¹²³

Gökyüzü ve kutsal ilişkisinin bir örneğini de Cahiliye Arap toplumundaki bazı kimselere hitaben söylenen "Belli ki onlar iman etmek için ille de Allah'ın meleklerle birlikte bulut katmanları arasından çıkıp gelmesini bekliyorlar..."¹²⁴ ifadelerinde görebiliriz. Bu, Mısır, Yahudi ve Hıristiyan örneklerinde verdiğimiz gökyüzü ve kutsal ilişkisine benzer şekilde, Allah'ın ve meleklerin gökyüzünde ikamet ettiklerine ve onların bulutların arasından geleceklerine dair bir inancı resmetmektedir.

Buraya kadar aktardığımız bilgiler neticesinde birçok toplumda gökyüzünün, kutsal olanla ilişkili olduğu düşüncesinin var olduğu görülmektedir. Mısırlılar, hem tanrıları gökyüzüne yerleştirmekte, hem astronomi ve astroloji çerçevesinde orayı araştırmakta, hem de ölen kişinin ruhunu kutsal addettikleri gökyüzüne ulaştırma amacıyla piramitler inşa etmektedirler. Bütün bunlar da gökyüzünün, Eski Mısır halkı nezdinde oldukça mühim bir yer kapladığını ortaya koymaktadır. İsrailoğulları'nın gökyüzü algısına dair verdiğimiz örnek ise, Hz. Muhammed dönemindeki Yahudilerin inanç yapılarına dayanmaktadır. Elbette onlar, Mısır'dan birçok alanda etkilenmiştir. Ancak gökyüzü ve kutsal arasındaki bağlantıyı yalnızca Mısır'a hasrederek oradan Yahudilere geçmiştir demek doğru olmayacaktır. Zira Mısırlılara da özelde Babillilerden geçtiğine değinmiştik. Ancak bu da Mısırlıların gökyüzüne karşı tutumlarının hepsini Babillilerden aldıklarını göstermeye yetecek bir argüman değildir. Netice itibarıyla pek çok toplum gökyüzüne ve gökcisimlerine manevi olarak özel bir anlam yüklemiş ve insanlar az veya çok birbirini etkileyerek bu düşüncelerine ekleme veya çıkarma yapmışlardır demek doğru bir yaklaşım olacaktır kanaatindeyiz.

8. BİR GÜÇ SEMBOLÜ OLARAK ASA

Kur'ân'da ve Tevrat'ta birçok defa zikredilen Hz. Musa'nın asası, muhtelif meselelerle ilişkili olarak ele alınmaktadır. Bunlar, kavmi için su aramaya çıkan Hz. Musa'ya Allah'ın, asasını

¹²⁰ Mezmurlar 14/2.

¹²¹ Mâide 5/112.

¹²² Bakara 2/61.

¹²³ Detaylı bilgi için bkz. Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Haka'iki Gavâmid't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1998, II, 314-315; Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Dâru'l-Menâr, Kahire, 1947, VII, 249-261.

¹²⁴ Bakara 2/210.

taşa vurmasını söylemesi ve oradan on iki pınar fışkırmasına vesile olan asa,¹²⁵ Hz. Musa'nın, Firavun'un sihirbazlarıyla olan mücadelesinde kullandığı ve yılan/ejderhaya dönüşen asa,¹²⁶ Mısır'dan çıkışta Allah'ın yere vurulmasını emrettiği ve böylece denizde kupkuru yolun açılmasına aracılık eden asa¹²⁷ ve Hz. Musa'nın yürürken kendisine yaslandığını, onunla hayvanlarına yaprak silkelediğini ve daha pek çok ihtiyaçlarını gördüğünü dile getirdiği asa¹²⁸ olarak başlıca dört şekilde aktarılmaktadır. Konumuz merkezinde ele alacağımız nokta ise Firavun'un sihirbazları ve Hz. Musa arasında geçen mücadelede yer alan asa meselesi olacaktır.

Asa, Antik Mısır'da oldukça önemli bir yere sahiptir ve merkezde yılanı, gücü ve iktidarı sembolize ettiği görülmektedir. Kötü güçlerden koruduğuna ve kişinin kısmetli olmasına aracılık ettiğine inanılan muskaların Antik Mısır'da birçok çeşidi mevcuttur.¹²⁹ Bunlardan biri de ölüye gençliği, yenilenişi sunan asa muskasıdır. Bu muska, Antik devirde, asa ile güç arasında var olduğuna inanılan ilişki çerçevesinde tasarlanmış görünmektedir.¹³⁰ Güç ve otoriteyi sembolize etmesi bağlamında Firavun'un da esasının olduğu ifade edilmiştir. Mısır'da hekat asası, otoritenin sembolü olarak kabul edilmektedir. Allah'ın, Hz. Musa'ya otorite vermesinden kastın hekat esasına karşılık gelebileceği dile getirilmiştir. Bu çerçevede Hz. Musa ve Hz. Harun'un asayla Firavun'un karşısına çıkmaları, Firavun'un onlara "Rabbiniz kim?" şeklinde soru sormasına sebebiyet vermiştir. Onun böyle bir soru sormasındaki gerekçenin Hz. Musa ve Hz. Harun'un, Firavun'un kendi tanrısı tarafından gönderilmiş olabileceğini düşünmesinden kaynaklanabileceğini söyleyenler olmuştur.¹³¹

Antik Mısır'da yılanlara da farklı anlamlar yüklenmiş, onlar hem koruyan hem de zehirlerinden kaynaklı korkulan varlıklar olarak kabul edilmiş ve onlara tapınılmıştır.¹³² Ayrıca onların Güneş tanrısı Ra'yı¹³³ ve Mısır hükümdarlarını da birçok tehlikeye karşı korudukları düşünülmektedir. Ancak yılanlardan biri, Mısır'daki düzeni temsil eden ma'at'ın düşmanı olarak görülen kaos ve kötülüğün sembolü Apep yılanıdır.¹³⁴ Diğer yılanların Ra'yı koruduğu inancına karşılık Apep yılanı, onun baş düşmanı olarak zikredilmektedir. Asa ile Apep yılanı arasındaki bağlantı, daha önce değindiğimiz ma'at doktrini çerçevesindeki otorite savaşına dayanmaktadır. Bu bağlamda asanın yılan ve otoriteyi sembolize eden anlamları Firavun'un sihirbazları ve Hz. Musa arasında yaşanan mücadelede bir arada yer almaktadır. Bu mücadele kısaca Hz. Musa ve sihirbazların ellerindeki asaları yere atmaları ve onların yılanlara dönüşmeleri bağlamında vuku bulmuş, Hz. Musa esasını yere atınca onun kocaman bir yılanla dönüştüğü¹³⁵ ve diğer sihirbazların göz boyayıp uydurmuş oldukları şeyleri yuttuğu¹³⁶ şeklinde betimlenmiştir. Yaşanan bu olay Mısır halkı tarafından Apep ve Ra arasında vuku bulan bir iktidar mücadelesine karşılık gelmektedir. Ra'nın yeryüzündeki temsilcisi olan Firavun, ülkede huzur ve düzenin sağlayıcısı göreviyle ma'at doktrinini sürdürme görevini yerine getirmekte ve Apep, bu düzenin

¹²⁵ Bakara 2/60; A'râf 7/160; Çıkış, 17/16.

¹²⁶ A'râf 7/107, 115, 117; Tâhâ 20/20, 65, 69; Şuarâ 26/32, 45; Neml 27/10, 12; Kasas 28/31; Çıkış, 4/1-5; 7/8-13.

¹²⁷ Tâhâ 20/77; Şuarâ 26/63; Çıkış, 14/16, 21.

¹²⁸ Tâhâ 20/18.

¹²⁹ Kalp muskası, Kutsal Mısır Böceği Muskası, Altın Gerdanlık Muskası, Asa Muskası, Merdiven Muskası, Horus'un Gözü Muskası, Yaşam Muskası (Ankh) ve Yılan Kafası Muskasıdır. Bkz. Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, s. 88-94.

¹³⁰ Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, s. 92.

¹³¹ Sipahioğlu, "Tevrat ve Kur'an'ı Antik Mısır Düşüncesi Işığında Okuma: Hz. Musa'nın Yılanla Dönüşen Asası", s. 945.

¹³² Şamlioğlu, İbrahim Emre, "Antik Mısır Mitolojisinde Apep-Ra Düellosu ve Hz. Musa'nın Yılanla Dönüşen Asası: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2020, cilt: 61, sayı: 1, s. 36; Sipahioğlu, "Tevrat ve Kur'an'ı Antik Mısır Düşüncesi Işığında Okuma: Hz. Musa'nın Yılanla Dönüşen Asası", s. 935;

¹³³ Ra, Eski Mısır'da güneş tanrısıdır. Güneş, Mısır'ın en eski ve önemli kültlerinden biridir. Büyük tanrı Amon'un görünümü olarak kabul edilmiş, böylece Amon-Ra haline gelmiştir. Budge, E. A. Wallis, *The Gods of Egyptians or Studies in Egyptian Mythology*, The Open Court Publishing Company, London 1901, s. 2-8; Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2005, s. 629.

¹³⁴ Şamlioğlu, "Antik Mısır Mitolojisinde Apep-Ra Düellosu ve Hz. Musa'nın Yılanla Dönüşen Asası: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", s. 36; Pinch, Geraldine, *Magic in Ancient Egypt*, British Museum Press, 1994, s. 86; Assman, Jan, *Of God and Gods Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*, The University of Wisconsin Press, London 2008, s. 34, 39, 41.

¹³⁵ A'râf 7/107.

¹³⁶ A'râf 7/117; Şuarâ 26/45.

karşısındaki kaosu ve kötülüğü simgelemektedir. Firavun'un, Hz. Musa ile girdiği bu savaşta yetenekli sihirbazları toplamasının arka planında, Hz. Musa'nın ve asasının Apep ile özdeşleştirilmesi düşüncesi söz konusudur. Firavun'un bu savaşı kaybetmesi otoritesini zedeleyecek ve bu, otorite ve gücü temsil eden bir asa tarafından gerçekleştirilecekti. Böyle bir olayın vuku bulması, Mısır halkı nezdinde kaosu Mısır'da hâkim olması anlamına gelmekte¹³⁷ ve ma'at doktrininin işlevini yitirmesi ihtimalini taşımaktadır. Bu da Firavun'un otoritesine karşı bir saldırı olarak algılanmaktadır. Yaşanan mücadele sonucunda Hz. Musa'nın yılanı dönüşen asası, yılanı dönüşen diğer sihirbazların asalarını da yutmuştur. Bu olayda Hz. Musa'nın karşısında yer alan sihirbazlar, durumun Apep-Ra düellosundan farklı olduğunu anlamış, karşılıklarının Apep değil; başka bir güç olduğunu fark etmişlerdir.¹³⁸ Böylece asa, Ra'nın otoritesini temsil eden Firavun'un hükümranlığına ve dolayısıyla inanç sistemine büyük bir darbe indirmiştir.¹³⁹

Sonuç olarak, Mısır toplumunun atalar inancında düzen ve huzurun sembolü olan ma'at inancından başka, bu düzeni bozacak şeylerin Apep, yani kaos ile nitelendirildiği ve asanın da otoriteye ve güce karşılık gelen bir anlam alanına sahip olduğu ifade edilebilir.

9. RÜYA'NIN MISIR'DAKİ YERİ

Kadim Yakın Doğu uygarlıklarının yazılı kayıtlarında birbirinden farklı düzeylerde olsa da rüyalara göndermeler bulunmaktadır.¹⁴⁰ Bu durum, Mısır ve çevresinde de kendini açıkça göstermiştir. Rüya, Mısırlıların hayatında önemli bir yere sahiptir. Hz. Yusuf, onun zindan arkadaşları ve Firavun'un görmüş olduğu rüyalar ile bunların neye karşılık geldiğini bilme istekleri¹⁴¹ de rüyalarla amel etme geleneğinin bölgedeki kayda değer konumuna ışık tutar mahiyettedir.

Mısır'da kehanette bulunacak kişilerin başvurdukları en önemli kanallardan biri rüyalardır.¹⁴² Ayrıca bu, Mısır din ve kült ayinlerinin bir parçasıdır.¹⁴³ Sıradan insanların tanrıyla iletişime geçmelerinin yollarından biri de rüyalar olarak kabul edilmekte ve onlar uyudukları vakitlerde geçici olarak tanrıların dünyasında yaşadıklarını düşünmektedirler. Rüya yorumu yapabilen insanlar Mısır toplumunca takdir edilmekte ve -Hz. Yusuf örneğinde olduğu gibi-¹⁴⁴ yüksek mevkilere gelebilmekteydiler.¹⁴⁵ İsrailoğulları'na kölelik süreçlerinde yapılan baskı ve işkencenin de Firavun'un gördüğü bir rüyaya dayanıyor olması, Mısır'da rüyanın mahiyetini açıkça göstermektedir.¹⁴⁶ Rüyanın Mısır'daki yerine dair örneklerden biri de Firavun'un meşruiyetine bir gösterge aracı olmasıdır. Bu bağlamda Firavun olmadan önce IV. Tutmosis, boynuna kadar kuma gömülmüş olan Sfenks'i temizleme karşılığında, kendisine Yukarı ve Aşağı Mısır'ın tacının verileceği müjdesini rüyasında görmüştür.¹⁴⁷ Bu da onun meşru Firavun olmasındaki unsurlar arasında yer almaktadır.¹⁴⁸ Mısır'da, daha sonra detaylı bir şekilde ele alacağımız bir rahip sınıfı da bulunmaktadır. Mısırlı rahipler, insanlara dair meselelerle ilgilenmekten ziyade zamanlarını güneşi gökyüzünde tutmak ve toprağın verimliliğini sağlamak gibi meselelere ayırmaktadırlar. Rahiplerin, inananlar için düzenli olarak gerçekleştirdikleri tek

¹³⁷ Şamlıoğlu, "Antik Mısır Mitolojisinde Apep-Ra Düellosu ve Hz. Musa'nın Yılanı Dönüşen Asası: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", s. 50.

¹³⁸ Suarâ 26/46.

¹³⁹ Sipahioğlu, "Tevrat ve Kur'an'ın Antik Mısır Düşüncesi Işığında Okuma:Hz. Musa'nın Yılanı Dönüşen Asası", s. 946; Şamlıoğlu, "Antik Mısır Mitolojisinde Apep-Ra Düellosu ve Hz. Musa'nın Yılanı Dönüşen Asası: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", s. 51.

¹⁴⁰ Oppenheim, A. Leo, *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East, With a Translation of An Assyrian Dream-Book*, New Series, 46, 3, Philadelphia 1965, s. 184.

¹⁴¹ Yûsuf 12/4-5, 36, 43-44, 47-48.

¹⁴² Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, s. 106.

¹⁴³ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, s. 224.

¹⁴⁴ Yûsuf 12/54-56.

¹⁴⁵ Bkz. Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, s. 106; Aydemir, "Hz. Musa (Çocukluk ve Gençlik Çağı)", s. 66.

¹⁴⁶ Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, s. 123.

¹⁴⁷ Hawass, Zahi, *The Secrets of the Sphinx Restoration Past and Present*, The American University in Cairo Press, Egypt 1998, s. 21-24; Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, s. 60; Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, s. 387.

¹⁴⁸ Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, s. 104, 136.

kişisel hizmet, belirli bir ücret karşılığında onların rüyalarını yorumlamaktı. İnsanlar, uyku sırasında ilahi bir mesaj almayı umarak geceyi bir tapınak tanrısının yanında geçirebilmekteydi. Zira tüm rüyalar kehanet olarak kabul edildiğinden, rahiplerin özel kitaplar yoluyla gerçekleştirdikleri rüya yorumlama işi de Mısır'da önemli bir yer teşkil etmekteydi. Nitekim Mısırlılar rüyalarını tanrıdan gelen mesajlar olarak görmüş; bu mesajların tanrı tarafından, geleceğe dair bilgiyi aktarma aracı olarak işlev gördüğüne inanmışlardır.¹⁴⁹ Ayrıca onlara göre rüyayı gören kişinin kim olduğu önemlidir. Çünkü rüya sembolleri evrenselidir ve bu semboller her yerde aynı anlamı taşımaktadır.¹⁵⁰

Mısır toplumu nezdinde rüyanın önemini gösteren diğer bir örnek şudur: Yunanlılar, Mısır rahipliğine atfettikleri büyük bilgeliği aramak ve öğrenmek için Mısır tapınaklarını ziyaret etmişlerdir. Yaşam evi, bu sistemde kilit bir kurum olarak işlev görmüştür. Yaşam evi, tapınak ayinini, astronomiyi, astrolojiyi, rüya tabirini, hava durumunu, geometriyi, tarihi, coğrafyayı, kutsal hayvanların kültlerini ve tıbbı da kapsayacak bilgi ve eğitim uzmanları olan rahipleri istihdam etmiştir. Ayrıca bu ev, kutsal parşömenlerin, duvarlardaki dar nişlerde saklandığı bir kütüphane olarak da işlev görmüştür.¹⁵¹ Burada görev yapan rahiplerin halk nezdindeki yerleri oldukça değerli olmalıdır. Zira insanlar onlara bir derdi olduğunda gider ve belirli bir ücret karşılığında hayati hizmetler alırlardı. Bu hizmeti veren rahipler kişinin sorununu dinler ve ona yardım etmenin en iyi yolunu bulmak adına kutsal metinleri incelerdi. Bu kişilerin en önemli özelliklerinden biri de rüya yorumlayabilme yetenekleriydi.¹⁵² Bu yetenekleri onların, Mısır'ın rüya kültürünü düşündüğümüzde özel bir konumda olmalarını ve toplum tarafından değer görmelerinin nedenini ortaya koymaktadır.

Buraya kadar aktardığımız bölümde rüyanın Mısır'daki yerini ortaya koymaya çalıştık. Bu bağlamda Mısır'da zengin bir rüya kültürü olduğunu görmekteyiz. Mısır halkı rüyaların tanrı ile iletişim kurmada, tanrı tarafından gelecekte haber almada, tahta geçen kişinin meşruluğunu göstermede bir delil teşkil ettiğine inanmaktadırlar. Hatta onların rüya yorumlama yeteneğine sahip olan rahipleri barındıran yaşam evleri de mevcuttur. Halk nezdinde rüya yorumlayabilen kişiler -Hz. Yusuf ve yaşam evinde görev yapan rahipler gibi- önemli yerlere getirilmiş ve topluma yön vermişlerdir. Bu bağlamda rüya, Mısır'ın atalar dini içerisinde kayda değer öneme sahip olan bir unsur olarak görülmektedir. İsrailoğulları'nın Mısır inanç yapısından etkilenmesi merkezinde rüya meselesinin İsrailoğulları'nı bütünüyle etkilediğini söylemek çok doğru olmayacaktır. Zira İsrailoğulları daha Mısır'a yerleşmeden önce Hz. Yusuf'un rüyası örneğinde olduğu üzere rüyaya kayda değer bir önem atfetmişlerdir. Bu durum peygamberlik müessesesi çerçevesinde cereyan etse de rüyanın bir şekilde insanlar arasında önemli bir zemin bulduğunu göstermektedir. Bu minvalde İsrailoğulları Mısır'a yerleşmeden önce orada zaten bir rüya kültürü mevcuttu. Aynı şekilde İsrailoğulları da rüyaya Hz. Yusuf ile başlayan Mısır maceraları öncesinde önemli bir yer vermişlerdir. Daha sonra bir arada yaşayan bu iki toplum birbirlerini az veya çok etkilemiş olmalıdırlar.

İsrailoğulları'nın ve Mısır'ın atalar dininin içerisinde yer alan rüya algısının benzer yanları da mevcuttur. Hz. Yusuf'un rüyası, onun gelecekteki peygamberliğinin delillerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹⁵³ Mısır toplumunun atalar inancında yer alan rüyaların da tıpkı Hz. Yusuf örneğinde olduğu gibi tanrı tarafından gelen ve gelecekte haber veren bir anlam içeriğine sahip olduğu görülmektedir. Zira IV. Tutmosis'in rüyasının, onun gelecekteki Firavun olabileceğine olan işareti ile Hz. Yusuf'un rüyasının, onun peygamberliğine işaret etmesi benzer bir anlam alanına sahiptir. Ancak Mısırlıların, uyuduklarında geçici olarak tanrıların dünyasında yaşadıkları düşüncesi, bütün rüyaların bir kehanete karşılık gelmesi kabulü, bütün rüya sembollerinin evrensel bir anlamının olduğu fikri, İsrailoğulları ve Mısır'ın rüya algısının tamamen aynı olmadığını da göstermektedir.

¹⁴⁹ Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, s. 60.

¹⁵⁰ Brier, Bob-Hobbs, Hoyt, *The Ancient Egyptians*, Greenwood Publishing, 2008, s. 42-43.

¹⁵¹ Wilkinson, Toby, *The Egyptian World*, Routledge Taylor and Francis Group, New York 2007, s. 114-115.

¹⁵² Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, s. 130.

¹⁵³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 204.

10. RAHİP SINIFI

Mısır'ın atalar dininde yer alan önemli unsurlardan biri de rahip sınıfıdır. Rahip sınıfı farklı şekillerde de olsa uzun yıllar boyunca Mısır'da varlığını sürdürmüştür.¹⁵⁴ Biz, konumuzun kapsamı çerçevesinde rahiplerin Hz. Musa dönemindeki konumunu ve İsrailoğulları'na etkisini ele almaya çalışacağız. Bu bağlamda Mısır'da rahip sınıfının Hz. Musa'nın yaşamış olduğu dönemdeki karşılığını ortaya koyabilmek için öncelikle dönemin belirgin özelliklerini ele almamız gerekmektedir. Zira bu dönemin rahip oluşumu neredeyse tamamıyla bu arka planda yatmaktadır.

Antik Mısır'da zaman zaman kargaşa ve kaosun hâkim olduğu dönemler olmuştur. Böylesi zor zamanların yerini huzur ve refaha bırakması da daha önce zikrettiğimiz üzere ma'at doktrinini gün yüzüne çıkarmıştır. İşte Hz. Musa'nın yaşadığı Yeni Krallık dönemi de ülkenin muhtelif açılardan iyileştiği ve refah seviyesinin arttığı bir dönem olmuştur. Ülke sınırlarının genişlemesi neticesinde de yeni düzenlemeler yapılmış ve bu, rahiplik sınıfını da etkilemiştir.¹⁵⁵ Zira genişleyen topraklarda bir sentez olan yeni tanrı figürü Amon-Ra'ya hizmet edecek rahiplerin de sayısının artması zorunlu hale gelmiştir. Amon-Ra olarak adlandırılan bu Mısır ilahının başlıca ilah konumuna gelmesi de Yeni Krallık döneminde gerçekleşmiştir. Orta İmparatorluk devrinde yalnızca yerel bir ilah addedilen Amon,¹⁵⁶ Ra ile birleşerek Mısır'ın Yeni krallık devrinde en üst ilah konumuna yerleşmiştir.¹⁵⁷ Bu konumunu da uzun bir süre koruyan Amon-Ra, yaklaşık on asır boyunca ilahilerle anılmış ve neredeyse tek tanrı konumuna yükselerek diğer ilahları geride bırakmıştır.¹⁵⁸ Amon-Ra'nın tanrılar panteonunda tırmanışa geçtiği Mısır için iyileşme ve refah dönemine denk gelen bu zaman diliminde ma'at doktrinini işlevini koruyor görünmektedir. Ancak bunu idame ettirme görevi yalnızca tanrıların ve Firavun'un değil; aynı zamanda halkın bir yükümlülüğü olarak kabul edilmektedir. Genişleyen krallık toprakları içerisinde bu görevin sistemli bir şekilde icra edilmesi gerekliliği, söz konusu görevi rahiplerin üstlenmesini zorunlu kılmıştır. Rahiplik sınıfının da ortaya çıkışı aslında Mısır krallığının genişleyen ülke topraklarında ma'at doktrinini sağlama ve devam ettirme amacına dayanmaktadır.¹⁵⁹ Bu durum Hz. Musa döneminde de devam etmiş ve rahipler Amon-Ra'ya hizmet için çalışmışlardır. Bu minvalde Hz. Musa'nın mücadele ettiği rahiplerin Amon-Ra'ya hizmet edenler olduğu ve yine onun sihirbazlarla olan çekişmesindeki kişilerin Amon-Ra'nın rahiplerinden bir grup sihirbaz olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁰

Mısır'da bulunan rahiplik sınıfının İsrailoğulları'nca benimsenmesi meselesinin temeli ise Heliopolis merkezli rahiplik sınıfına dayanıyor görünmektedir. Ra, Heliopolis'te rahipler tarafından ön plana çıkarılmış bir ilahdır. Ra'nın burada bir mabedi bulunmakta ve onun adına çok sayıda insan çalışmaktaydı.¹⁶¹ Bu durumu daha önce bahsi geçen Amon-Ra sentezi değiştirmiş ve Ra için çalışan rahipler Amon-Ra figürü ön plana çıkınca onun adına ülkenin farklı bölgelerinde görevlerini icra etmişlerdir. İsrailoğulları'nın Mısır'da yaşadıkları dönem göz önüne alındığında, Mısır'ın rahiplik sisteminin farkında olduklarını söylemek yanlış olmasa gerektir. Hatta onlardan etkilendiklerini gösteren bir argüman da mevcuttur. Bu argüman, Hz. Yusuf'un soyundan gelen Efrayim kabilesine dayanıyor görünmektedir. Bu çerçevede yaklaşık olarak M.Ö. 930-909 yılları arasında yaşadığı düşünülen İsrail Krallığı'nın kuzeydeki kralı olan Yerobo'am, Hz. Yusuf'un soyundan gelen Efrayimli biridir. Yerobo'am, kendilerine Heliopolis'ten miras kalan rahiplik sınıfının benzerini kendi yaşadığı kuzey İsrail bölgesinde inşa etme çabasında

¹⁵⁴ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, s. 45-50.

¹⁵⁵ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, s. 66.

¹⁵⁶ Amon, Mısır'ın en önemli tanrılarından biri olup bazen hava bazen verimlilik ve bazen de krallar tanrısı olarak adlandırılmış, zamanla tanrılar kralı olarak nitelendirilmiştir. Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 25.

¹⁵⁷ İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 220.

¹⁵⁸ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 40.

¹⁵⁹ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, s. 45.

¹⁶⁰ Şamlıoğlu, "Antik Mısır Mitolojisinde Apep-Ra Düellosu ve Hz. Musa'nın Yılana Dönüşen Asası: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", s. 47.

¹⁶¹ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, s. 55, 63.

olmuştur.¹⁶² I. Krallar kitabında onun altın buzağılar yaptırdığından ve onlara kurbanlar sunarak tapınma yerlerine kâhinler yerleştirdiğinden bahsedilmektedir.¹⁶³ Yerobo'am'ın İsrail krallığında gerçekleştirdiği bu faaliyetlerin farklılıklar olsa da oldukça benzerini Mısır bölgesinde açıkça görmekteyiz. Çünkü orada da buzağı tapımı mevcuttur ve tapınaklarda dini görevleri yerine getirecek rahipler bulunmaktadır. Bu kral, yaşadığı dönem göz önüne alındığında İsrailoğulları'nın Hz. Musa önderliğinde Mısır'dan çıktıkları ve kutsal saydıkları topraklara girdikleri halde Mısır'ın atalar dininden kopamadıklarını göstermektedir. Yerobo'am hem buzağı tapımını hem de rahiplik sınıfının bir benzerini tekrardan gün yüzüne çıkararak adeta eski yıllara olan bağlılık ve özlemine yeni yaşadıkları bölgede Eski Mısır'ı kurmaya çalışarak gidermeye çalışıyor görünmektedir. Netice itibarıyla Mısır'daki rahip sınıfının İsrailoğullarını etkilediğini ve onların da bu inancı benimseyerek hayatlarında yer vermeye çalıştıkları söylenebilir.

11. ÖLÜM VE SONRASI İNANCI

Eski Mısır dininde yer alan unsurlardan biri de ölümden sonraki hayat inancıdır. Bu inanç, Hanedanlar Öncesi Dönemden (M.Ö. 4000-2920) Roma Dönemine (M.Ö. 30-M.S. 640) kadar Mısır'ın inanç sisteminde merkezi bir konumda yer almıştır.¹⁶⁴ Hz. Musa ve İsrailoğulları'nın Mısır'da ikamet ettikleri tarihlerin Yeni Krallık (M.Ö. 1600-1100) yıllarına denk geldiğini belirtmiştik. Bu bağlamda İsrailoğulları Mısır'ın ölüm ve sonrası inanç sisteminin mahiyetine belli oranda vakıf olmuş olmalıdırlar.

Mısır toplumunun atalar dinindeki ölüm sonrası inancının temelleri Osiris ve onun kardeşi Seth arasında geçen mite dayanmaktadır. Özetle ifade edersek kardeşi Osiris'i kıskanan Seth, ona tuzak kurarak onu bir sandığa kapatır ve Nil nehrine bırakır. Bu sandık bir ağacın yanına gelip durduğunda o ağaç sandığı içerisine alır ve korur. İsis ise her tarafta aradığı kocası Osiris'i o ağacın orada bulur. Bunun üzerine Seth, kardeşi Osiris'in bedenini on dört parçaya ayırır; ancak İsis yine eşi için çabalayarak onun parçalarını bir araya getirir ve ona hayat verir.¹⁶⁵ Osiris ve İsis'in birlikteliğinden ise Horus¹⁶⁶ dünyaya gelir ve amcası Seth ile savaşarak onu mağlup eder. Böylece Osiris ölümler diyarının hâkimi, Horus da yeryüzünün hükümdarı olarak kabul edilmeye başlar.¹⁶⁷ Mısırlıların ölüm ve öte dünya inancını şekillendiren bu mit, öldükten sonra dirilişe dair bir anlama sahiptir ve bu Mısır toplumunun ölüm sonrası inancını şekillendirmiş görünmektedir. Zira gördüğümüz üzere Osiris'in parçalanmış vücudu bir araya getirilerek tekrardan canlandırılmaktadır. Bu minvalde Mısır halkının ölümün, tekrardan dirilişin bir aşaması olduğunu düşünmüş olmaları muhtemeldir.

Mısır toplumu yaşamı seven ve ona değer veren insanlardan oluşmaktadır. Ölüm ve sonrasındaki hayatın varlığı inancının kökeni de bu yaşama sevinçlerinden geliyor görünmektedir. Onlar, bu dünyada birtakım görevleri yerine getirdikleri takdirde öldükten sonra sonsuz bir hayata sahip olacakları inancını taşımışlardır.¹⁶⁸ Kralların ahiret yaşamları halktan farklı düşünülmekte, kişinin zenginliği ölçüsünde öte dünya yaşamı farklılaşmaktadır.¹⁶⁹ Bu, sadece Mısır'ın soylu ve zenginlerinin öbür dünyaya gideceği anlamına gelmemektedir.

¹⁶² Meral, "“Senin Derdin Neydi ey Sâmirî? (20/Tâ-hâ:95)”, s. 189.

¹⁶³ I. Krallar 12/32-33.

¹⁶⁴ İkrâm, Salima, "Afterlife Beliefs and Burial Customs", *The Egyptian World*, ed. Toby Wilkinson, The Cromwell Press, Great Britain 2007, s. 340.

¹⁶⁵ Plutarchus, Mestrius, *Moralia*, çev. Frank Cole Babbitt, ed. Jeffrey Henderson, Harvard University Press, 1936, s. 35-49; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, s. 123-124.

¹⁶⁶ Mısır dininde, İsis'in, Osiris'in ölümünden sonra doğurduğu başlı ilahi çocuk. Bkz. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 227.

¹⁶⁷ Kurhan, Mürüvvet, "Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi", *Eski Mısır Dini*, ed. Ekrem Sarıkçıoğlu, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002, s. 33-43

¹⁶⁸ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, s. 31.

¹⁶⁹ Burada zengin ve soylu olanın ahiret hayatının da daha iyi olacağına dair düşünceye muhalif görüşler de öne sürülmüştür. Zira yüksek rütbeli ve zengin kişilerin öte dünya hayatlarının, halka kıyasla daha zor olacağı ve tanrıları tarafından çalıştırılacakları düşüncesiyle tedirgin oldukları aktarılmıştır. Hatta bu korkuyu önleme amacıyla mezarlarına elinde iş malzemeleri olan küçük heykeller yerleştirmişler ve bunların öte dünyada kendi yerlerine çalışacaklarını düşünmüşlerdir. Bkz. Çiftçi, "Eski Mısır Dininde Tanrı ve öte Dünya İnancı", s. 47.

Çünkü onlardan her kim olursa olsun ma'at'a uygun bir yaşam sürmüş ve gerekli ritüelleri yerine getirmişse, onlar için de öte dünyanın kapıları açılmış kabul edilmektedir. Öte dünyaya ulaşmanın önündeki engel ise kişinin Mısır dışında bir yere gömülmesidir. Bu bağlamda onlardan biri Mısır dışında gömülürse, aileleri onların cesetlerini Mısır'a getirerek orada defnetmek için büyük çaba harcar, böylece öbür dünyanın kapılarının onlara da açılacağına inanırlardı.¹⁷⁰ Öte dünyanın Mısır halkı nezdindeki önemini diğer bir örneği ise beden ve ruh bütünlüğünün ölüm sonrası hayatlarında da devam edeceği düşüncesidir. Bu bağlamda ölünün bedeninin bozulmaması için mumyalama tarzında yöntemler kullanılmıştır.¹⁷¹ Ancak ruh ve beden ölüm sonrasında birlikte olacağına dair görüşü bütün Mısır halkı kabul etmemiştir. Zira Mısır metinleri fiziksel bedenin yeryüzünde kalacağı ve kişinin ruhunun kutsanmış olanlar ve tanrılarla gökyüzünde yaşayacağını belirtmektedir.¹⁷²

Ölümün bir son olmadığını düşünen Mısırlılar, ölüm sonrası yargılanmanın varlığını da kabul etmişlerdir. Ölüm sonrası sorguya çekilme düşüncelerine yönelik inancın tarihlendirilmesi IV. Hanedanlık (M.Ö. 2543-2436) dönemine kadar uzansa da, bu konuya dair asıl anlatımların Yeni Krallık (M.Ö. 1539-1077) döneminde ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁷³ Mısır'da, ölen kişinin tehlikeli bir yola başladığına ve onlara köpek/çakal başlı Anubis'in¹⁷⁴ rehberlik ettiğine inanılmaktaydı. Ölen kişinin kalbinin üzerine kendisini koruması için scarablar¹⁷⁵ konular, mezar odasındaki duvarlara da büyüler yazılırdı.¹⁷⁶ Ölen kişinin tehlikeli yolculuğundan sonraki durağı, başkanlığını Osiris'in yaptığı kırk iki yargıç¹⁷⁷ tarafından yargılanacağı sorgu salonu olmaktadır.¹⁷⁸ Sorgu esnasında kişinin kalbi, merkezi bir rol üstlenmektedir. Mısırlılar, ölen kişiyi mumyalarken yalnızca kalbini vücudunun içerisinde bırakırlardı. Çünkü onlara göre kalp diriliş için gereklidir ve bilinç, irade orada saklıdır. İnsanın özünün merkezi kalptir¹⁷⁹ ve bu sorgu için yapı taşıdır. Bu bağlamda kişi yargılanmaya başladığı zaman kalbi ma'at'ın tüyü ile tartılmaktadır.¹⁸⁰ Her yalan kalbi ağırlaştırmakta ve terazinin kalbi taşıyan kefesini ağır gelirse kalp Ammut¹⁸¹ isimli canavar tarafından yutulmakta ve kişinin ruhu bütünüyle son bulmaktadır. Ancak terazinin iki kefesini de eşit seviyede olursa ölen kişi kutsanmış olanlarla ve tanrılarla beraber¹⁸² Laru Tarlalarında sonsuza kadar yaşayabilmektedir.¹⁸³

Netice itibarıyla Mısır'ın atalar dininde ölüm ve sonrası düşüncesinin, ölen kişinin aslında yok olmadığını, ölümden sonra yargıldığını ve kalbinin terazide tartılmasına göre ya ruhunun ebediyen yok olacağını ya da Laru tarlalarında sonsuza kadar yaşayabileceğini içeren bir anlam alanına sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca kalp, Mısır halkı nezdinde oldukça önemli sayılmakta ve ölüp mumyalanacakları zaman vücutlarında yalnızca kalbi bıraktıkları bilinmektedir. Bunun temel sebebi de hem yeniden dirilişin hem de kırk iki yargıcın önünde sorgulanabilmenin bir kalbin aracılığıyla olabildiği kabulünden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Mısır

¹⁷⁰ Ikram, "Afterlife Beliefs and Burial Customs", s. 340.

¹⁷¹ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 43.

¹⁷² Çiftçi, "Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı", s. 50.

¹⁷³ Stadler, Martin, "Judgment after Death" (Negative Confession)", *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, ed. Willeke Wendrich, Los Angeles 2008, s. 1-2.

¹⁷⁴ Anubis, Antik Mısır'da ölüm ve cenaze tanrısı olarak kabul edilmektedir. Seth ve Nephthys'in oğludur. Çakalların mezarlar etrafında dolaşması nedeniyle çakal başlı olarak addedilir. Seth tarafından öldürülen Osiris'i mumyaladığı için mumyalama tanrısı olmuştur. Anubis'in görevi tüm ölüleri korumak ve yüceltmektir. Budge, *The Gods of Egyptians or Studies in Egyptian Mythology*, s. 263-266.

¹⁷⁵ Scarebler (Bok Böceği), Eski Mısır'da kozmik evrenin yaratılışını, ölümsüzlüğü ve yenilenmeyi ifade eder. Scareb, güneşi simgeler. Bkz. Müller, W. Max, *Mısır Mitolojisi*, Maya Kitap, İstanbul 2020, s. 27-28.

¹⁷⁶ Ikram, "Afterlife Beliefs and Burial Customs", s. 346.

¹⁷⁷ Budge, E. A. Wallis; Wilson, Epiphanius, *The Ancient Egyptian Book of The Dead*, Wellfleet Press, New York 2016, s. 28.

¹⁷⁸ Assman, Jan, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, çev. David Lorton, Cornell University Press, New York 2005, s. 77-78.

¹⁷⁹ Assman, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, s. 28.

¹⁸⁰ Assman, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, s. 75; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, s. 137.

¹⁸¹ Ammut, Mısır mitolojisinde ölülerin kalbiyle beslenen ve su aygırı, timsah ve aslanın melezi olarak resmedilen bir varlıktır. Ammut, ölülerin yıkıcısı olarak da isimlendirilir. Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, s. 11.

¹⁸² Çiftçi, "Eski Mısır Dininde Tanrı ve öte Dünya İnancı", s. 59.

¹⁸³ Ikram, "Afterlife Beliefs and Burial Customs", s. 346.

toplumundan bazı kimseler, ölüm sonrası dirilişe inanmaları bağlamında ruh beden bütünlüğünü kabul etmektedirler. Bunun neticesinde de bedene oldukça önem verilmiş, ölenin vücudunun korunması için mumyalama gibi çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Bu düşüncenin arkasında yatan sebeplerden biri de, ölen kişinin ruhu bedeninden ayrılrsa dahi, bedeninin en iyi şekilde korunması aracılığıyla tekrar bedene dönebileceği fikridir.¹⁸⁴ Bu ve benzeri sebeplerle Mısır toplumunda mumyalama geleneğinin var olduğunu ifade edebiliriz. Bu bağlamda öte dünya inancına sahip olan Mısır halkının, ölen kişiyi mumyalama geleneklerinin de onların atalar inancından bir parça teşkil ettiği söylenebilir. İsrailoğulları'nın, Mısır'ın ölüm ve sonrasına dair atalar inancından etkilendiğini gösteren argüman, Hz. Yusuf'un, babasını Kenan ilinde mumya olarak defnedebilmek için Firavun'dan izin istemesi ve kendisinin de ölmeden önce mumya olarak gömülmesini vasiyet ettiğini aktaran Tekvin ifadeleridir.¹⁸⁵ Bu ifadeler, İsrailoğulları'nın Mısır'daki ölüm ve sonrası inancını her yönüyle benimsediğini kesinlikle göstermez. Ancak hiç etkilenmediklerini söylemek de bir o kadar yanlış olacaktır. Kısaca ifade edersek, daha önceki başlıklarda zikrettiğimiz örneklerde olduğu gibi bu başlıkta da İsrailoğulları'nın az veya çok Mısır toplumunun ölüm ve ötesi algısından etkilenmiş oldukları muhtemel görünmektedir.

12. GELENEĞİN İDAMESİ: MISIR RAHİP SINIFI VE İSRAİLOĞULLARI DİN ADAMLARI ÖRNEKLEMİ

Mevcut geleneğin idame ettirilmesi bağlamında aktardığımız ifadelerin benzer bir karşılığını Mısır atalar dininin bir parçası olan rahip sınıfının bazı ritüelleriyle İsrailoğulları din adamlarının dini uygulamalarındaki yakınlık çerçevesinde görebilmekteyiz. Örneğin Mısırlılar, tapınaklara girebilmek için arınmak zorunda olduklarını kabul etmekteydiler. İsrailoğulları'nın da Mısırlıların bu ritüelini hatırlatacak tarzda bir uygulamaya sahip oldukları "Rab, Musa'ya şöyle dedi: "Yıkanmak için tunç bir kazan yap. Ayaklığı da tunçtan olacak. Buluşma Çadırı ile sunağın arasına koyup içine su doldur. Harun'la oğulları ellerini, ayaklarını orada yıkayacaklar. Buluşma Çadırı'na girmeden ya da Rab için yakılan sunuyu sunarak hizmet etmek üzere sunağa yaklaşımadan önce, ölmek için ellerini, ayaklarını yıkamalıdır. Harun'la soyunun bütün kuşakları boyunca sürekli bir kural olacak bu."¹⁸⁶ ifadelerinden anlaşılmaktadır.¹⁸⁷ Diğer bir örnek ise, Mısır atalar dininde vücut kıllarını almanın, Yahudilikte de bir emir olarak mevcut olması¹⁸⁸ arasındaki benzerliktir. Mısır atalar dini ve Yahudilik arasında benzeşen diğer ortak noktalardan biri de her iki inanç yapısının da sünnet olmanın gerekliliğini kabul etmesi, kişilerin bedensel bir kusurunun olmamasını istemeleridir.¹⁸⁹ Domuz, her iki toplum için de kirli sayılmakta¹⁹⁰ ve İsrailoğulları da Mısırlıların mabette yer alan görevlerini yerine getirmeden önce yıkanmaları ve keten kıyafetler giymeleri ritüelinin benzerini, "Kutsal keten mintan, keten don giyecek, keten kuşak bağlayacak, keten sarık saracak. Bunlar kutsal giysilerdir. Bunları giymeden önce yıkanacak."¹⁹¹ ifadeleriyle yerine getirmektedirler.¹⁹²

Cahiliye dönemi gelenekleri ve İslam'da yer alan bazı unsurlar, Mısır ve Yahudiler'in inanç yapılarında mevcut olan benzerlikleri anımsatan tarzda özellikler taşımaktadırlar. Örneğin Cahiliye Arap toplumu Cuma gününe saygı duymuştur ve o gün de toplum ileri gelenleri halka konuşma (hutbe) yapmışlardır. İslam'da Cuma gününe değer atfederek Cuma namazını hutbe ile bir arada icra etme geleneğine oldukça önemli bir yer vermiştir. Yine İslam, Cahiliye atalar

¹⁸⁴ Kurhan, Mürüvvet, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Rê", *Belleten*, 1993, cilt: 57, sayı: 218, s. 11.

¹⁸⁵ Tekvin 50/1-26.

¹⁸⁶ Çıkış 30/17-21.

¹⁸⁷ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, s. 83.

¹⁸⁸ Çölde Sayım 8/7.

¹⁸⁹ Burada kastedilen nitelikler bütün toplumu değil, Mısır'da rahipleri, Yahudiler'de ise Kohenleri kapsamaktadır. Bkz. Levililer 11/7-8; Yasa'nın Tekrarı 14/8.

¹⁹⁰ Mısırlılar yılda bir defa Selene ve Dionysos için icra edilen törende domuz eti yiyebilmektedir. Bkz. Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, s. 86.

¹⁹¹ Levililer 16/4.

¹⁹² Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, s. 83-87.

dinindeki şirket akdi, mudârabe veya kırâz akdi, kasâme,¹⁹³ ispat,¹⁹⁴ mehir karşılığında nikâh ve âşûrâ günü oruç tutma gibi geleneklerini de devam ettirmiştir.¹⁹⁵

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bir arada yaşayan insanlar, sosyo-kültürel koşulları bağlamında kendilerine has bir gelenek sistemi inşa etmektedirler. Gelenek, insan merkezli bir yapı olması hasebiyle değişim, gelişim ve bozulmaya açık bir özelliğe sahiptir. Bu özelliğinden ötürü bir toplumun geleneği, etkileşime açık bir canlı olması hasebiyle insan tarafından, karşılaşılan başka toplumlardan etkilenecek birtakım değişimlere maruz kalabilmektedir. Bu bağlamda geleneğin iki farklı özelliğinden bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi geleneğin, değişime açık bir yapı arz etmesi, ikincisi ise, birinci özellik bağlamında geçirdiği değişimlerin halk nezdinde kabul görmesi sonucunda kendini yeni değişimlere kapalı hale getirmesidir. Bunun bir örneğini, Cahiliye Arap toplumu üzerinde görmek mümkündür. Onların, atalarından kendilerine tevarüs eden gelenek kalıpları, kendine has özellikleriyle bulunduğu bölgede önemli bir yere sahip olmuştur. Hz. Muhammed'in risâletiyle beraber onlar, İslam'ı kendi atalarından öğrendikleri geleneklerine bir tehdit olarak görmüşlerdir. Çünkü halk nezdinde yer etmiş gelenek, yukarıda dile getirdiğimiz üzere kendini dış etkilerden soyutlama eğilimi de taşımaktadır. Bu çerçevede bir geleneğin toplum nezdinde kabul görmesinin arka planında, uzun yıllar boyunca hem ataları hem de kendileri tarafından uygulanagelmış olduğu söylenebilir. Burada gözden kaçırılmaması gereken nokta, dış etmenlerden korunmaya çalışılan geleneğin, dış etmenlerin etkisiyle de gelişmiş ve kabul edilmiş bir yapı olabileceğidir. Ancak insanoğlu, bir geleneğin içerisinde dünyaya gelir ve o kimsenin doğru ve yanlış mahiyetini belirlerken merkeze aldığı parametresi genel olarak, içerisinde doğduğu ve uzun yıllar boyunca zihnine yer etmiş olan, atalarından miras kalan geleneğidir. Bu çerçevede, başka toplumların da etkisiyle oluşabilen gelenek, halk nezdinde itibar gördüğü vakit kendi içerisine kapanmaktadır denebilir. Zira insanoğlunun, ataları da kendileri de uzun yıllar boyunca benzer kabullere sahip olunca, onlar nezdinde yeni bir sistemin doğruluğu, kendi geleneklerinin doğruluğuna kıyasla zayıf kalmaktadır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, yeni gelen her sistem eski olanın her yönünü ortadan kaldırma gibi bir amacı bünyesinde barındırmayabilir. Zira İslam ve Cahiliye Arap toplumunun geleneklerini karşılaştırdığımızda İslam'ın, dönemin Arap toplumunun atalarından intikal eden bütün geleneklerini yok saymadığı da söylenebilir. Kur'an, Cahiliye geleneklerinin bir kısmını ilga, bir kısmını ıslah ederek devam ettirmektedir.

Cahiliye Arap toplumunun gelenek kalıplarının yalnızca kendi atalarının meydana getirdiği bir sisteme karşılık geldiği şeklinde bir çıkarım yapmak tutarlı olmayacaktır. Çünkü bölgede birçok farklı din mensubu ve farklı milletler de bulunmaktaydı. Hatta muhtelif çalışmalar Cahiliye Araplarının farklı toplumlarla da ilişkide olduklarını ve onlardan etkilendiklerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda atalar dini ifadelendirmesini yalnızca bir toplumun kan, soy ırk vb. bağları bulunan geçmiş nesillerinin dini sistemlerini ifade eden bir anlam alanıyla sınırlı tutmak doğru olmayacaktır. Nitekim İsrailoğulları, Mısır'da belli bir müddet yaşamış ve bu süre zarfında Mısır toplumunun geleneğindeki birtakım unsurları benimsemişlerdir. Tarihte buna benzer örneklerin sayısını artırmak mümkündür. Bu durum bir toplumun geleneğinin, o toplum içerisinde yaşayan -farklı topluma mensup kimseler de dâhil olmak üzere- hemen herkese az veya çok derece tesir edecek kadar güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü gelenek, bir anda ortaya çıkmamakta, uzun yıllar boyunca onu inşa eden toplum tarafından sindirilerek neşvünema bulmaktadır. Bu bağlamda geleneğin gücünün temellerinden birinin, toplumun genelini/çoğunun kabulünü almış olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Buna

¹⁹³ İslâm hukukunda, fâilin kesin delille belirlenemediği bir cinayet işlendiğinde suç mahallinden sınırlı sayıda bir topluluğun haklarındaki suç isnadını defetmek veya maktulün yakınlarının suç isnadında bulunmak amacıyla mahkeme huzurunda yaptığı özel yeminlerin adıdır. Bkz. Bardakoğlu, Ali, "Kasâme", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 528.

¹⁹⁴ Yargılama hukukunda, mahkemede ileri sürülen ve hukukî sonuçları bulunan bir iddianın gerçekliği konusunda kesin bilgi ya da galip zan oluşturacak şekilde delil getirmeyi ifade eder. Bkz. Bardakoğlu, Ali, "İsbat", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 492.

¹⁹⁵ Eyüpoğlu, Osman-Okuyan, Mehmet, "Kur'an'ın Sosyo-Kültürel Koşulları Dikkate Alışı: Ma'ruf Kavramı Örneği", s. 193-195.

istinaden gelenek, bir toplumun, doğru veya yanlışın neliğini ortaya koyarken merkeze aldığı pusula işlevi de görmektedir. Bu bağlamda gelenek, karar mercii olarak da çalışmakta ve bir şeyin doğruluğu ve yanlışlığı da geleneğin muhtevasına göre şekillenmektedir. Bununla birlikte sorgulama yetisini kullanmakta zayıf olan toplumların bu durumu kolaylıkla kabullenerek atalarından devraldıkları geleneği olduğu şekliyle idame ettirdikleri de aşikârdır. Belirtmemiz gerekir ki geleneği sorgulamamanın gerekçesini yalnızca sorgulama yetisinin yetersizliğine bağlamak da yanlış bir çıkarım olacaktır. Keza İsrailoğulları'nın Mısır'ın atalar dininden etkilenmeleri ve bunu idame ettirmedeki ısrarlarının arka planındaki etmenlerden birinin, Mısır'da oldukça uzun denebilecek bir süre bulunmaları ve dolayısıyla kaçınılması neredeyse mümkün olmayan kültür etkileşimine maruz kalmaları olduğu söylenebilir. Burada kültür etkileşimi karşılıklı bir durumu ifade edebilecek bir muhtevaya sahip olsa da İsrailoğulları'nın Mısır toplumu içerisindeki nüfus ve nüfuzları düşünüldüğünde etkilemekten öte etkilenmeye daha müsait bir yapıda oldukları görülür. Nitekim sayıları çoğalmaya başladığı vakit İsrailoğulları, dönemin Firavun'u tarafından bir tehdit olarak algılanmış ve onlara karşı baskı ve işkence dönemi başlamıştır. Böylece uzun yıllar kölelik hayatı yaşayan İsrailoğulları, Mısır toplumunun içerisinde yavaş yavaş asimile olmuş görünmektedir. Hatta bu o kadar derinlerine işlemiştir ki Hz. Musa, kendilerini bu esaretten kurtarmaya geldiğinde dahi onu takip etmeyenler olmuş, takip edenler arasında ise Mısır geleneğinden etkilenmiş oldukları birtakım tutum ve davranışları bir türlü terk edemeyenler de bulunmuştur. Bu, yukarıda zikri geçen, geleneğin oluşum sürecinde dış etkilere açık olması, aynı zamanda halk itibarında kabul görececek seviyeye ulaştığında ise kendini dışa kapatması durumuna önemli bir örneklik teşkil etmektedir.

Bu çalışmadaki alt başlıklar, Mısır toplumunun gelenek sisteminde bulunan unsurlardan İsrailoğulları'nın etkilenmiş olabileceğini gösteren örnekler üzerinden seçilerek ele alınmıştır. Ortaya koymuş olduğumuz bu çalışmaya başlarken yaptığımız kaynak taramasında, İsrailoğulları'nın Mısır'ın atalar dininden etkilenme durumuna dair yapılan geniş çerçeveli bir çalışmayla karşılaşmadığımızdan ötürü elimizdeki mevcut kaynaklar merkezinde, İsrailoğulları'nın Mısır'dan etkilenmiş olabileme durumlarını ortaya koymaya çalıştık. Bu açıklamayı yapma gerekçemiz, atalar dininin yalnızca kan, soy, ırk vb. bağlarla sahip toplumlar merkezinde değerlendirilmesinin yanlışlığı noktasında İsrailoğulları ve Mısır arasındaki etkileşimde başka toplumların da rol oynamış olabileceklere ihtimalini serdetmektir. Nitekim Mısır toplumunun atalar dininde yer alan unsurların başka toplumlarda da görülmesi, Mısır atalar dininin kendine özgü bir yapı arz etmeyebileceğini göstermektedir. Bu bağlamda İsrailoğulları'nın gelenek sistemlerindeki Mısır atalar diniyle benzeşen noktaları tamamıyla Mısır'dan almışlardır şeklinde bir söylem de kesin olarak ifade edilemez. Çünkü İsrailoğulları, her ne kadar Mısır'da yaşamış olsalar da başka toplumlar vasıtasıyla Mısır'da yer alan inanç yapısına benzer bir düşünce yapısı geliştirmiş olabilirler. Özetle İsrailoğulları ve Mısır toplumunun örtüşen gelenek kalıplarını birbirlerinden etkilenerek gelenekleştirdikleri söylemi de tamamıyla doğru olmayabilir. Ancak netice itibarıyla başvurduğumuz kaynakların bize gösterdiği resmin, Mısır'ın sahip olduğu gelenek unsurlarının, bölgede yaşamış olan İsrailoğulları'nı etkilediğini gösterdiği söylenebilir. Hatta bu ihtimal, yukarıda zikrettiğimiz diğer ihtimallere kıyasla daha güçlü argümanlara sahiptir.

Geleneğin idamesinin, Mısır ve Yahudilik, Cahiliye ve İslam örneklerinde gördüğümüz üzere insanlar arasında kayda değer bir yeri vardır. Kur'an'ın Cahiliye geleneklerinden kendi öğretilerine uygun olanları ıslah ve ibka yoluyla İslam'a dâhil etmesi, Yahudiliğin, Mısır atalar geleneğini benimsemesiyle aynıdır demek doğru olmayabilir. Zira içerisinde bulunan toplumun atalar geleneğindeki unsurlardan hangisinin kabul hangisinin ret olunacağını bağlı olduğu merciiye göre gelenek aktarımı da farklılaşabilmektedir. Bu bağlamda İslam, Cahiliye Arap geleneğindeki unsurlardan bazılarının kabulünün şarî yönetiminde gerçekleştiği inancına sahiptir. İsrailoğulları'nın ise Mısır atalar geleneğiyle benzeşen yönlerinden bazı unsurları tanrı vasıtasıyla kendi inanç sistemine dâhil ettikleri düşünülebileceği gibi bu durumun, Efrayim kabilesinin Mısır inancını benimsemesi noktasında da okunabileceği düşünülebilir.

Netice itibariyle gelenek, toplumların üzerinde buldukları zemindir ve ileriye gitmek için sırtlarını dayadıkları bir duvar vazifesi görmektedir. Sahip olunan gelenek, bir toplum için vazgeçilmez unsurları içerisinde barındırabilmektedir. Zira alışlagelmiş olan geleneğin yerine yenisini ikame etme çabası toplum nezdinde bir tehdit olarak görülebilmektedir. Bu, yeni gelenin her zaman daha doğru ve iyi, eskinin de her zaman kötü olacağı anlamına da gelmemektedir. Cahiliye Arap geleneğindeki bazı unsurların Kur'ân tarafından idamesi bunun en açık örneklerinden biridir. Bunun temel nedenlerinden biri, bir şeyi sıfırdan icat etmekten ziyade onun eksik veya bozulmuş yanlarını belirleyerek, ortaya konulacak şeyleri vurgulamının daha kolay ve hızlı bir çözüm olabileceğidir. Hz. Musa'nın İsrailoğulları'nı esaretten kurtardıktan sonra inançlarına aykırı olan boğaya tapınma, somut tanrı tasavvuru gibi Mısır atalar dini unsurlarını ortadan kaldırması, kendi inanç sistemlerine uygun olan mabet gibi kutsal yerlere girerken temiz olmak, keten kıyafetler giymek gibi unsurları da bünyesine alması buna örneklik teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- “Canaan”, *Oxford Dictionary of English*, Oxford Dictionary Press, 2014.
- Adam, Baki, “Yahudilik ve Şiddet”, *İslâmiyât*, 2002, cilt: 5, sayı: 1.
- Ak, Ayhan, “Hz. Musa İle İlgili Ayetler ve Hadisler Örneğinde Aksiyolojinin Kitâb ve Sünnet Ekseninde İnşası”, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2020, sayı: 9.
- Albayrak, Kadir, “İsrailoğulları'nın ‘Altın Buzağı’sı ve ‘Kızıl İnek’i”, *Bilimname*, 2004, cilt: 2, sayı: 5.
- Armstrong, Karen, *Mitlerin Kısa Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.
- Assman, Jan, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, çev. David Lorton, Cornell University Press, New York 2005.
- Assman, Jan, *Of God and Gods Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*, The University of Wisconsin Press, London 2008.
- Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2005.
- Aydın, Şükrü, “Kur'an'a Göre Yahudiliğin Mısır Dönemi ve Bu Dönemdeki Bölge Halklarının Karakter Yapıları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, cilt: 9, sayı: 47.
- Bardakoğlu, Ali, “İsbat”, *DİA*, İstanbul 2000.
- Bardakoğlu, Ali, “Kasâme”, *DİA*, İstanbul 2001.
- Batuk, Cengiz, “Tanrı'nın Asi Çocukları: ‘Zalimlik ve Mazlumluk Arasında Şiddet Sarmalındaki Yahudiler’, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2008, cilt: 5, sayı: 1.
- Bekiroğlu, Harun-Taşdoğan, Ahmet, “İsrâiloğulları'nın Taşdığı Yük Meselesi: Tâhâ Sûresi 20/87. Âyetiyle İlgili Bir İnceleme”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2020, cilt: 56, sayı: 3.
- Boz, Halit, “Kur'an ve Tevrat'ta Hz. Yusuf”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 14, 2017.
- Brier, Bob-Hobbs, Hoyt, *The Ancient Egyptians*, Greenwood Publishing, 2008.
- Budge, E. A. Wallis, *The Gods of Egyptians or Studies in Egyptian Mythology*, The Open Court Publishing Company, London 1901.
- Budge, E. A. Wallis, *The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology*, Methuen Publishing, London 1904.

- Budge, E. A. Wallis; Wilson, Epiphanius, *The Ancient Egyptian Book of The Dead*, Wellfleet Press, New York 2016.
- Bunson, Margaret R., *Encyclopedia of Ancient Egypt*, Facts on File Library of World History, New York 2002.
- Christensen, Wendy, *Empire of The Ancient Egypt*, Facts on File, New York 2005.
- Çelik, Hüseyin, "İsrailoğullarının İnekle İmtihanı", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, cilt: 4, sayı: 1.
- Çınar, Aynur, "Yahudi Geleneğinde On İki Ata: İsrail'in Oğulları", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, sayı: 16.
- Çiçek, Emrullah, *Eskiçağ'da Mısır*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2014.
- Çiftçi, Meryem K., *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- David, Rosalie, *The Experience of Ancient Egypt*, Routledge, New York 2000.
- Davies, Gordon F., *Israel in Egypt Reading Exodus 1-2*, Sheffield Academic Press, Sheffield 1992.
- Dell, Christopher, *The Occult, Witchcraft & Magic*, Thames & Hudson, China 2016.
- Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, çev. Ahmed Asrar, Bengisu Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, Kocabalı Yayınevi, İstanbul 2003.
- Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 2018.
- Eşmeli, İsmet, "İnanç ve İbadetlere Etkisi Bağlamında Yahudi Sürgünü", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2021, cilt:8, sayı:2.
- Eyüpoğlu, Osman-Okuyan, Mehmet, "Kur'an'ın Sosyo-Kültürel Koşulları Dikkate Alışı: Ma'ruf Kavramı Örneği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, sayı: 26-27.
- Gaer, Joseph, "Yahudilik: Bir çok Peygamberin Dini", çev. Osman Zahid Çiftçi, *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2014, sayı: 1.
- Gezmez, Arzu, *Siyasi ve Sosyal Açından Eski Mısır Dini*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2019.
- Güler, İlhami, "Tarih ve 'Tarih-Dışı' Arasında Gelenek", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 2, 2005.
- Harman, Ömer Faruk, "Firavun", *DİA*, İstanbul 1996.
- Harman, Ömer Faruk, "Hârûn", *DİA*, İstanbul 1997.
- Harman, Ömer Faruk, "Yûsuf", *DİA*, İstanbul 2013.
- Harman, Ömer Faruk, "Mûsâ", *DİA*, Ankara 2020.
- Hawass, Zahi, *The Secrets of the Sphinx Restoration Past and Present*, The American University in Cairo Press, Egypt 1998.
- Hoffmeier, James K., *Israel in Egypt The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, Oxford University Press, New York 1996.
- <https://www.encyclopedia.com/people/philosophy-and-religion/judaism-biographies/moses> (3 Mayıs 2022 15.26.)
- <https://www.worldhistory.org/Moses/> (3 Mayıs 2022 15.49.)

- Ikram, Salima, "Afterlife Beliefs and Burial Customs", *The Egyptian World*, ed. Toby Wilkinson, The Cromwell Press, Great Britain 2007.
- Işık, Emin, "Bakara", *DİA*, İstanbul 1991.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar, Pınar Yayınları, İstanbul 2019.
- İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Karaman, Hayrettin v.dğr., *Kur'an Yolu Tefsiri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, "Hz. Mûsâ Kıssasında Korku Fenomeni", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, cilt: 8, sayı:1.
- Kurhan, Mürüvvet, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Rê", *Belleten*, 1993, cilt: 57, sayı: 218.
- Kurhan, Mürüvvet, "Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi" Eski Mısır Dini, ed. Ekrem Sarıkçıoğlu, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002.
- Kuzgun, Şaban, "Hâmân", *DİA*, İstanbul 1997.
- Küçük, Abdurrahman v.dğr., *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017.
- Maden, Şükrü; Yiğitoğlu, Mustafa, "Kur'an-ı Kerim ve Eski Ahit Bağlamında Buzağıya Tapan İsrailoğulları'na Ölüm Cezası Verilme Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 2018, cilt: 6, sayı: 11.
- Meral, Yasin, "'Senin Derdin Neydi ey Sâmirî? (20/Tâ-hâ:95)'" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, cilt: 58, sayı: 2.
- Meral, Yasin, *Sâmirî'nin Buzağısı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.
- Müller, W. Max, *Mısır Mitolojisi*, Maya Kitap, İstanbul 2020.
- Olgun, Hakan, "Ugarit Metinleri Çerçevesinde Baal Tapıcılığı ve İsrailoğullarına Etkisi", *Cahiliye Araplarının İlahları*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- Olgun, Hakan, "Hz. Musa'nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır'ın Ma'at Doktrini", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2018.
- Oppenheim, A. Leo, *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East, With a translation of an Assyrian Dream-Book*, New Series, 46, 3, Philadelphia 1965.
- Pinch, Geraldine, *Magic in Ancient Egypt*, British Museum Press, 1994.
- Plutarchus, Mestrius, *Moralia*, çev. Frank Cole Babbitt, ed. Jeffrey Henderson, Harvard University Press, 1936.
- Remler, Pat, *Egyptian Mythology A to Z*, Infobase Publishing, New York 2006.
- Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr, Dâru'l-Menâr*, Kahire, 1947.
- Ruiz, Ana, *The Spirit of Ancient Egypt*, Algora Publishing, New York 2001.
- Salihoğlu, Mahmut, "Sâmirî", *DİA*, İstanbul 2009.
- Samuel Noah Kramer, *The Sumerians, Their History, Culture, and Character*. University of Chicago Press, 1963.
- Sayce, Archibald Henry, *The Religions of Ancient Egypt and Babylonie The Gifford Lectures on the Ancient Egyptian and Babylonian Conception of the Divine Delivered in Aberdeen*, T. & T. Clark, 1903.
- Schimmel, Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, ed. Recep Kibar, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999.
- Sherbok, Dan Cohn, *Judaism History, Belief and Practice*, Routledge Press, London 2003.

- Sipahioğlu, Mukadder, "Tevrat ve Kur'an'ı Antik Mısır Düşüncesi Işığında Okuma: Hz. Musa'nın Yılana Dönüşen Asası", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2020, cilt: 19, sayı: 2.
- Sipahioğlu, Mukadder, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.
- Stadler, Martin, "Judgment after Death" (Negative Confession)", *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, ed. Willeke Wendrich, Los Angeles 2008.
- Şamlioğlu, İbrahim Emre, "Antik Mısır Mitolojisinde Apep-Ra Düellosu ve Hz. Musa'nın Yılana Dönüşen Asası: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2020, cilt: 61, sayı: 1.
- Şimşir, Salih Muhammet, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Tanrıverdi, Hasan, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2018, cilt: 8, sayı: 3.
- Tümer, Günay, "Âbâ", DİA, İstanbul 1998.
- Tümer, Günay, "Âzer", DİA, İstanbul 1991.
- Usta, Ahmet, "Ali Reşad'ın Tarih-i Kadiminde İbraniler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı: 14-15.
- Ünlü, Kerim Şükrü, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'da Yusuf Kıssası*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2015.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut trs.
- W. R. F. Browning, *Dictionary of the Bible*, New York: Oxford University Press, 1996.
- Wilkinson, Toby, "Before the Pyramids", *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, Krakow, 28th August-1st September 2002.
- Wilkinson, Toby, *The Egyptian World*, Routledge Taylor and Francis Group, New York 2007.
- Yakar, Hüseyin, "Kur'an'da Firavunun Dinî Konumuna Dair Âyetler Bağlamında Tefsir Kaynaklarının Değerlendirilmesi", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2020, sayı: 53.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979.
- Yiğitoğlu, Mustafa, *Yahudilikte Semâvî Mâbed Anlayışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Haka'iki Gavamidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vil*, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1998.